

FORMOVÁNÍ MODERNÍ ČESKÉ SPOLEČNOSTI 19. STOLETÍ bylo složitým procesem utváření a přetváření novodobého českého národa v podmínkách transformace pozdně feudální společnosti ve společnost kapitalistickou. Aniž bychom chtěli mechanicky rozlišovat mezi utvářením a přetvářením jako dvěma oddělenými fázemi vývoje, musíme přece jen přihlížet ke skutečnosti, že vlastní utváření či formování české společnosti se dělo po celá desetiletí ještě v podmínkách pozdně feudální společnosti. Toto období bylo v podstatě ukončeno v polovině 19. století, kdy přerostlo v revoluční transformování či přetváření společnosti buržoazními revolucemi, k nimž došlo v habsburské monarchii. Utváření české společnosti v první polovině 19. století bylo rovněž vytvářením předpokladů pozdějších zásadních společenských změn a v tomto smyslu přetvářením české společnosti 18. století – probíhalo však na půdě pozdně feudální společnosti a samo o sobě ještě nebylo revolučním aktem. Teprve buržoazní revoluce v habsburské monarchii ve třetí čtvrtině 19. století byla skutečným měřítkem životaschopnosti moderní české společnosti a definitivním potvrzením jejího postavení v kapitalistické společnosti Evropy.

Utváření české společnosti na sklonku 18. století a v první polovině 19. století bývá ve společenskovední literatuře zpravidla označováno jako národní obrození. Pojem buržoazní revoluce je pak spojován především anebo výhradně s událostmi v letech 1848 a 1849. Domníváme se, že v obou případech jde o značně zúžené chápání podstatných skutečností celistvého vývoje procesu, které je do určité míry poplatné starším metodologickým postupům. Vzhledem k tomu, že se v této práci pokoušíme uplatnit určité vyhraněné pojetí národního obrození a buržoazní revoluce, považujeme za nutné oba tyto pojmy obsahově a časově blíže vymezit.

FORMOVÁNÍ MODERNÍ ČESKÉ SPOLEČNOSTI 19. STOLETÍ bylo složitým procesem utváření a přetváření novodobého českého národa v podmínkách transformace pozdně feudální společnosti ve společnost kapitalistickou. Aniž bychom chtěli mechanicky rozlišovat mezi utvářením a přetvářením jako dvěma oddělenými fázemi vývoje, musíme přece jen přihlížet ke skutečnosti, že vlastní utváření či formování české společnosti se dělo po celá desetiletí ještě v podmínkách pozdně feudální společnosti. Toto období bylo v podstatě ukončeno v polovině 19. století, kdy přerostlo v revoluční transformování či přetváření společnosti buržoazními revolucemi, k nimž došlo v habsburské monarchii. Utváření české společnosti v první polovině 19. století bylo rovněž vytvářením předpokladů pozdějších zásadních společenských změn a v tomto smyslu přetvářením české společnosti 18. století – probíhalo však na půdě pozdně feudální společnosti a samo o sobě ještě nebylo revolučním aktem. Teprve buržoazní revoluce v habsburské monarchii ve třetí čtvrtině 19. století byla skutečným měřítkem životaschopnosti moderní české společnosti a definitivním potvrzením jejího postavení v kapitalistické společnosti Evropy.

Utváření české společnosti na sklonku 18. století a v první polovině 19. století bývá ve společenskovědní literatuře zpravidla označováno jako národní obrození. Pojem buržoazní revoluce je pak spojován především anebo výhradně s událostmi v letech 1848 a 1849. Domníváme se, že v obou případech jde o značně zúžené chápání podstatných skutečností celistvého vývoje procesu, které je do určité míry poplatné starším metodologickým postupům. Vzhledem k tomu, že se v této práci pokoušíme uplatnit určité vyhraněné pojetí národního obrození a buržoazní revoluce, považujeme za nutné oba tyto pojmy obsahově a časově blíže vymezit.

1. Národní obrození

Kapitalistický výrobní způsob relativizoval a překonával víceméně stabilní stereotypy feudální společnosti a současně vytvářel zcela nové předpoklady pro integraci sociálních skupin a vrstev na kvalitativně nové úrovni. Rozložil svět „malých sociálních skupin“ a „průhledných společenských vztahů“, na kterých spočívala univerzalita středověké společnosti. Tato relativně jednotvárná a málo proměnlivá univerzalita vyplývala ze značné stacionárnosti společenských struktur, z nízkého stupně rozvoje výrobních sil a jemu odpovídajících jednoduchých sociálních vztahů a vazeb. Za těchto podmínek byl ve středověku etnický národ zpravidla překryt „politickým národem“ privilegovaných vrstev a jeho prostřednictvím velice volně včleněn do univerzálního evropského společenství.

V destruktivním revolučním procesu nebyl kapitalismus schopen nahradit středověkou univerzálnost adekvátním moderním ekvivalentem. Aktivizace „malých struktur“ vedla k jejich postupnému rozkladu a novému spojování se společensky blízkými a podobnými strukturami a k utváření nových větších společenských komplexů. Přes historicky zcela mimořádný rozvoj výrobních sil však technické prostředky 19. století nestačily na účinnou a okamžitou celoevropskou integraci. Kapitalistický výrobní způsob se sice rozvíjel jako nová společenskoekonomická formace v průběhu 19. století na celém evropském kontinentě, tento vývoj však probíhal časově a místně značně diferencovaně. Rozvíjení nových společenských vztahů bylo konkrétně ovlivněno celou řadou specifických faktorů. Rozdílným způsobem se v podmínkách evropského kontinentu projevovaly tradice řemeslné výroby a starších předkapitalistických forem podnikání, podstatnou roli sehrály zvláštní demografické, geografické a obecně geologické faktory (populační vývoj, dopravní možnosti, surovinové zdroje apod.). Obdobným způsobem se projevil při formování kapitalistické společnosti zvláštnosti tradičního společenského vědomí, především náboženské rozdíly, odlišné etické, estetické a jiné normy a zvyklosti. Ze značné nerovnoměrnosti a pestrosti středověkého světa malých sociálních struktur – tato faktická diferencovanost byla jen na povrchu překryta univerzalitou privilegovaných společenských vrstev – vyplývaly odlišné předpoklady pro rozvoj kapitalistických vztahů a nerovnoměrný vývoj kapitalismu jako nového společenského systému. V plné míře se tato nerovnoměrnost promítla rovněž do odlišného vývoje a utváření nově se formujících moderních národních společností.¹

Všechny časové a místní odlišnosti a zvláštnosti ve vývoji kapitalistických vztahů byly konkrétně historickým projevem obecného základního vývojového trendu 19. století. Z tohoto hlediska pak není možné vyložit formování jakékoli evropské národní společnosti jako izolovaný jev bez primárních určujících

cích vazeb na společné znaky, vyplývající konečkonců ze základních změn mezilidských vztahů v nejširším slova smyslu.

Kapitalismus „nevytvářel“ národy jako zvláštní etnické skupiny, ale rozhodujícím způsobem podnítil jejich konstituování ve svébytné sociálně ekonomické a sociálně politické celky. Tímto integračním procesem procházely v období rozvíjení kapitalistických společenských vztahů v 17. až 19. století všechny evropské národní společnosti. Ve shodě s charakterem nových společenských vztahů se na půdě vznikajících národních společností jako nových společenských útvarů postupně vyvíjelo adekvátní společenské vědomí, konkretizované v určitých představách o moderní občanské společnosti. Tato forma lidového či národního obrození, tj. emancipace společnosti z patriarchálních, málo dynamických a roztržštěných společenských vztahů, byla obecně evropským jevem.²

Subjektivním sociálním a politickým nositelem tohoto obrozovacího procesu bylo měšťanstvo a buržoazie jako mluvčí celého „třetího stavu“. Měšťanstvo a buržoazie idealizovaly a absolutizovaly národ jako svébytnou sociální skupinu s určitým historickým posláním. Toto idealistické vzepětí mělo svou historickou oprávněnost, protože za daných okolností byla jediná reálná cesta k obecně lidským hodnotám v širším společenském měřítku prostřednictvím specificky národního. Proces národního uvědomování či obrozování byl integrační složkou procesu občanského uvědomování, emancipace pozdně feudálního poddaného v moderního kapitalistického občana. Měly-li být probuzeny intaktní masy obyvatelstva a měly-li dojít prostřednictvím individuálního sebeuvědomění ke skupinovému a třídnímu vědomí občana moderní společnosti, bylo to možné jen formálními prostředky, kterým lidové masy rozuměly. Moderní občanská společnost nemohla být společností poslušných poddaných, ale ani společností hluchoněmých. Abstraktní ideály buržoazního liberalismu a buržoazní demokracie, občanské svobody, rovnosti a bratrství mohly být tlumočeny jen konkrétním jazykem a podle okolností dostávaly vždy specifické národní zabarvení. Měšťanské národní vědomí a nacionalismus v podmínkách pozdně feudální společnosti byly velice účinným nástrojem boje proti privilegovanému univerzalizmu a aristokratickému liberalismu uzavřené stavovské společnosti.

Národně uvědomovací či národně obrozovací proces byl tedy součástí mnohem širších a dalekosáhlejších společenských přeměn a jeho vlastním obsahem není jen abstraktně pojaté jazykové, literární, resp. kulturní snažení a jeho výsledky. V souvislosti se značně diferencovaným rozvojem kapitalistických společenských vztahů jako takových probíhal značně odlišně v jednotlivých částech Evropy a různých časových obdobích také uvědomovací proces buržoazie, jehož podstatnou složkou bylo moderní národní vědomí. Při uplat-

nění staršího kulturně politického hlediska, které proces národního obrození redukovalo víceméně na jazykové a literární snažení, by bylo do značné míry nelogické hovořit např. o francouzském či německém národním obrození. A přece byl ideový boj francouzského měšťanstva v 18. století, dovršený Velkou francouzskou revolucí, také francouzským národním obrozením, protože vedl ke konstituování moderní francouzské buržoazní společnosti v procesu ideového a politického obrození francouzského národa. Stejně tak ideologický a politický boj německého měšťanstva a buržoazie v 19. století o jednotný stát byl také evidentním procesem národního obrození, které mělo dokonce svou jazykovou a literární stránku.

Pojem národního obrození postihuje tedy pouze část historické reality postupného rozkladu pozdně feudální společnosti a vytváření předpokladů zásadní společenské transformace. Je zaměřen především na utřídění a interpretaci těch historických jevů, které přispívaly zejména v jazykové, literární a kulturní oblasti k vytváření „specificky národního“. Samotný pojem byl původně určitou sebereflexí a vyplýval z buržoazního pojetí národa v 19. století. Jestliže byl národ „finálním dějinným produktem“, „svěbytnou bytostí s absolutními hodnotami“, pak bylo národní obrození původně vytvářením, hledáním či znovobjevováním těchto hodnot a vlastností.

V průběhu 19. století se v dobovém buržoazním pojetí boje o bytí střetávaly kvantitativně i kvalitativně nestejně rozvinuté národní společnosti. Na rozdíl od moderních společností s bohatou a nepřerušovanou politickou a kulturní tradicí se utvářela řada menších národních společností jako napohled zcela nové společenské skupiny. Tyto „nové národy“ se proto nestřetávaly jen s politicky regresivními silami feudální společnosti, ale do značné míry rovněž i s představami a ambicemi protifeudálních vrstev „kulturních a politických národů“. Hluboce zařizovaný předsudek o naivních a pošetilých snahách „zajímavých etnických pozůstatků feudalismu“ nebyl v prostředí tzv. kulturních národů 19. století ničím výjimečným. Antagonismus etablovaných „kulturně politických národních společností“ a „nehistorických národů“, které pro sebe chtěly uplatnit stejná práva, podstatným způsobem ovlivnil předpoklady a samotný průběh formování „nehistorických“ etnických skupin v moderní národní společnosti.

Nutnost prosadit se jako „kulturní a historický národ“ vedla menší národní společnosti včetně české společnosti k akcentování specificky národního a zdůrazňování znovobjevované „dějinnosti“, což mj. vysvětluje neobyčejný význam historiografie v českém obrození. Na rozdíl od „kulturních národů“, které nemusely zdůrazňovat a obhajovat, že občanské obrozování probíhá jako národní – byla to víceméně samozřejmost – sehrály nacionální prvky ve formování „nových národů“ mnohem důležitější roli. Absolutizace národních

hodnot a národního bytí někdy zcela překrývala obecně politické a sociální momenty a byla zdrojem samoúčelného slepého nacionalismu, který byl na druhé straně kompenzován komplexy národní méněcennosti. Všechny tyto momenty se promítly do buržoazního chápání českého znovuzrození, probuzení či obrození, jak je tlumočila vědecká i krásná literatura.³

Jestliže chápeme moderní buržoazní národní společnost jako vnitřně sociálně a politicky diferencovanou makroskupinu s relativně samostatnou kulturou a civilizací, pokládáme za přiměřenější upustit od pojmu národní obrození a hovořit o formování moderní národní společnosti. Především proto, že tento pojem je úzce spojen s určitým pojetím národa a jeho přehodnocování by nutně znamenalo přehodnocování samotného pojetí národa, a současně také proto, že nepostihuje podstatné rysy společenského vývoje, nýbrž jen jeho některé – byť i důležité – jevové stránky.

Na základě tradičního pojetí národního obrození nebylo možné vysvětlit proces utváření moderní české společnosti jako vnější diferenciacce a vnitřní integrace určité sociální skupiny, vývoj její vnitřní sociální a politické diferenciacce a dokonce ani ne vlastní podmínky a předpoklady samotného vytváření novodobého českého národa.

Proces postupné transformace české společnosti začal ještě v podmínkách pozdně feudálních společenských vztahů a byl předznamenán jazykovými, literárními a kulturními snahami obrozenské inteligence. Její představitelé byli nuceni víceméně citlivě reagovat na prostředkované podněty a vhodným způsobem je adaptovat na české poměry. Tato trvalá konfrontace a přejímání probíhaly zhruba ve dvojím smyslu. Jednak jako reakce na skutečně „cizí vlivy“, současně pak také v nemalé míře jako zpracovávání podnětů vlastní minulosti, k níž neexistovala již bezprostřední vazba. Vnější a vnitřní podněty se často prolínaly a přispívaly k hledání a formulování autentických národních hodnot. Obrozenská společnost byla omezena na několik desítek, případně stovek lidí, ale tato společnost netvořila ještě sama o sobě český národ. Jazykové a literární snažení českých obrozenců mělo dost široké, i když ne vždy dost zřetelně se manifestující společenské pozadí. Čeština nepřestala být nikdy v pobělohorském období každodenním komunikačním prostředkem milionů obyvatel českých zemí a byla samozřejmým nástrojem dorozumění mezi lidmi. Jako dorozumivací jazyk plnila rozhodující sociální funkci a uchovala si základní charakter specifického národního znaku. Nebyla však zdaleka jen nástrojem pasivní komunikace a zmrtvělým sdělovacím prostředkem, ale živým jazykem bohaté lidové slovesné tvořivosti, jazykem lidové i umělé písňové tvorby, jazykem, který při vši jednoduchosti a „nesalónnosti“ dokázal překvapivě citlivě postihnout nejrůznější stránky života venkovského a maloměstského člověka. Bez tohoto širokého společenského zázemí, které

tvářilo přirozenou základnu rozvoje moderní české kultury, by jazykové a literární snažení obrozenců bylo skutečně nepochopitelným podivínstvím. Až do poloviny 18. století byla čeština oficiálním jazykem rekatolizace a v tomto postavení dokonce nástrojem ideologického působení pobělohorského absolutismu, tj. v jistém smyslu „státním jazykem“.⁴

Utváření novodobé české společnosti tedy zdaleka nezačínalo na „nulovém bodě“ a nebylo elementárním procesem. Teprve rozklad malých sociálních struktur, které do značné míry konzervovaly český národní ráz, aktivizoval v širším měřítku k hledání nového národního vědomí. Tereziánská a především josefínská státní politická opatření byla pokusem o adaptaci pozdně feudálního absolutistického státu, určitou „revolucí shora“, která měla přiblížit tradiční pojetí stavovské společnosti nově se utvářejícím společenským podmínkám ve smyslu osvícenských zásad 18. století. Z volně spojeného mnohonárodního soustátí měl být vytvořen moderně byrokraticky spravovaný jednotný stát. Tato vůdčí idea byla nadřazena jak historicky se utvořivší tradiční svěbytnosti jednotlivých korunních zemí (později „historickopolitických individualit“), tak také národnostní skladbě obyvatelstva monarchie. Tzv. germanizační zásahy tereziánského a především josefínského státu byly pragmatickým úsilím o sjednocení soustátí a nevyplývaly z nacionálních zájmů a snah, které tlumočilo později měšťanstvo.

Značné uvolnění malých sociálních struktur na sklonku 18. století – a to jak ve státní politickém, tak v sociálně ekonomickém smyslu – uvolnění pohybu obyvatelstva a pozvolný růst nových forem podnikání a společenských vztahů stavělo českého člověka z venkovského a maloměstského prostředí do nové situace. Teprve nyní nastal kritický okamžik, kdy bylo nutné volit mezi národním obrozením či národní asimilací. Existující hovorová čeština mnohdy nestačila sama o sobě svými jazykovými prostředky postihnout měnicí se realitu společnosti. Přirozeným důsledkem pak bylo zesílení vlivu silnější a rychleji se rozvíjející německé národní společnosti, která mohla plně využívat navenek formálně německého charakteru státu. Stejně přirozenou reakcí české měšťanské inteligence byla snaha čelit tomuto vlivu a vytvářet „novou češtinu“ jako jazyk „nové společnosti“, která by byla schopna aktivně participovat na dalším společenském vývoji.⁵

Proces vnější sociální diferenciacie české společnosti tedy probíhal po celé 19. století v podmínkách národnostní asimilace. Národní „odrozování“ bylo rubem národního „obrozování“. V důsledku nedostatečných a ne vždy spolehlivých podkladů lze rozsah národnostní asimilace – přitom ovšem nešlo jen o jednostranný akt poněmčování – jen stěží rekonstruovat. Tento proces probíhal s různou intenzitou ve všech vrstvách společnosti – například předkové jednoho z nejvýznamnějších českých politiků druhé poloviny 19. století

F. L. Riegra pocházeli z Porýní, a naopak jeden z nejvýznamnějších německých liberálních politiků této doby E. Herbst si byl sám vědom „slovanského původu“ svých předků. K určité stabilizaci, tj. k relativně pevnějšímu uzavření české společnosti jako zvláštní sociální skupiny, došlo – jak ukazují již poměrně spolehlivé statistické údaje od osmdesátých let 19. století – až v posledních desetiletích 19. století a na počátku 20. století.⁶

Česko-německé vztahy v procesu vyčleňování české společnosti se v plném rozsahu promítaly rovněž do sféry společenského vědomí a myšlení. Tyto vztahy však nebyly jediným polem, na kterém probíhalo vnější konstituování české společnosti. V průběhu celého 19. století se také kladla a řešila otázka vztahů česko-slovanských. Až do poloviny 19. století se ujasňovalo postavení českého etnika v rámci slovanského světa a pojmy český národ, slovanský národ zde byly užívány značně nejednotně. Od původního kollárovského pojetí slovanství, které akcentovalo společné jazykové, kulturní a mravní tradice Slovanů – v této koncepci stál slovanský svět proti germánskému a postavení Čechů bylo analogické postavení Sasů, Bavorů atd. – se postupně přecházelo k rozpoznávání a zdůrazňování specifických zvláštností české společnosti a nadřazování pojmu Čech nad pojem Slovan. Toto chápání, tlumočené nejvýmluvněji v roce 1846 K. Havlíčkem, odpovídalo v podstatě respektování faktických rozdílů mezi životními podmínkami západních, jižních a východních Slovanů. Společné zájmy západních Slovanů byly do značné míry podmíněny skutečností, že západoslovanské národy většinou žily na území habsburského soustátí a měly tedy přibližně stejné státní politické podmínky pro další vývoj.⁷

Ujasňováním česko-německých a česko-slovanských vztahů v polovině 19. století však ještě proces vnější diferenciacie české společnosti ukončen nebyl. Kulturně politické snažení měšťanské inteligence první poloviny 19. století bylo jednoznačně motivováno národně etnickými momenty. Toto úsilí určitým způsobem kulminovalo v Palackého programu etnického federalismu v letech 1848–1849. Současně však s nastolením otázky moderní české státnosti vyvstal problém vhodné kombinace přirozeného a historického státního práva. Rovněž tento problém byl v českém prostředí řešen již na konci politické krize let 1848–1849, ale plně aktuální se stal až v šedesátých letech. Pod tlakem vnějších okolností přejala česká buržoazní politika na přelomu let 1860/61 konzervativní pojetí několika „typů národa“ a diferencovala mezi etnickým a politickým národem. Veškeré státoprávní úsilí české buržoazní politiky šedesátých let bylo vedeno ve jméno „politického národa českého“, kterým bylo v této době chápáno jak české, tak německé etnikum v Čechách, resp. v českých zemích. Toto pojetí „státní“ národní společnosti bylo opuštěno až po nezdaru českých státoprávních snah na počátku sedmdesátých let

a postupně vystřídáno mladočeským pojetím národa v přísně kulturně etnickém smyslu. Teprve v této fázi se pak proces vnější diferenciacie národní české společnosti v podstatě uzavřel.

Proces utváření novodobé české společnosti byl současně také otázkou vnitřní integrace slovanského etnika v českých zemích. Povědomí o jednotné národní společnosti se prosazovalo regionálně značně rozdílně, a to nejen při srovnání Čech, Moravy a Slezska, ale také v rámci jednotlivých zemí samotných. Uzavřenost malých sociálních struktur pozdně feudální společnosti zvyrazňovala krajinné a kulturní zvláštnosti jednotlivých regionů, což při relativně bohaté členitosti českých zemí a rozdílnosti životních podmínek vedlo k utváření místního povědomí, které jen v některých vrstvách aristokracie a měšťanstva bylo překryto zemským vlastenectvím. Toto vlastenectví – ať již v nadnárodním pojetí aristokracie či národním pojetí měšťanstva – vycházelo z feudální tradice a do značné míry zpomalovalo nejen utváření českého národního vědomí, ale bližší integraci české společnosti vůbec. Prakticky po celé 19. století se vztahovalo české národní vědomí jen nebo převážně k Čechům. Národní uvědomování na Moravě procházelo odlišnými vývojovými etapami a rovněž neztratilo v 19. století zřetelné rysy moravského vlastenectví. Ještě složitější situace byla v oblasti Slezska, kde se uvědomělé české národní vědomí probouzelo až koncem šedesátých let 19. století.⁸

I když se v průběhu 19. století vytvořilo v jednotlivých oblastech českých zemí jednotné české národní vědomí, neznamenala tato vnitřní integrace naprosté zatlačení místních zvláštností. Lokální či zemské vlastenectví existovalo často vedle národního povědomí a manifestovalo se v jazykových, kulturních a zvykových projevech s větší či menší okázalostí. V této souvislosti je třeba připomenout skutečnost, že určité odstředivé tendence nebyly jen důsledkem překonávané historické tradice, ale vyrůstaly přímo z nových společenských poměrů. Nástup kapitalistických vztahů znamenal rozsáhlé přeměny ekonomické struktury českých zemí, vytváření specifických průmyslových a agrárních oblastí, v nichž se tradiční lokální dispozice kombinovaly s novými podmínkami, vyplývajícími z kapitalistických poměrů (např. značně odlišným způsobem se utvářely životní podmínky obyvatel jižních Čech a Ostravska – industrializační proces 19. století značně zvyrazňoval rozdíly).

Sociální a ideová diferenciacie a integrace byly určitými vnějšími podmínkami formování uvnitř sociálně a třídně rozvrstvené novodobé české společnosti. Tato společnost nemohla být a nebyla beztvárovou masou, ale bohatě strukturovaným sociálním organismem. Utváření této společnosti tedy bylo současně utvářením nových společenských vztahů a jim odpovídající sociální struktury a vytvářením odpovídajících politických a ideologických vztahů a jejich struktury.

Buržoazie považovala v podstatě proces utváření novodobého českého národa za dovršený v okamžiku, kdy její mluvčí vystoupili se samostatným politickým programem. To se také promítlo do tradičního časového vymezení národního obrození. Tento politický program byl v polovině 19. století proklamován jako obecně nadtřídní a celonárodní. Mluvčím měšťanstva a buržoazie se skutečně dařilo po relativně dlouhou dobu spojit tímto programem široké vrstvy české společnosti. Ve skutečnosti však byl tento program souhrnem cílů představitelů moderního českého „politického národa“, tj. v tomto případě těch vrstev a tříd národní společnosti, které byly podle dobových představ aktivním mluvčím a reprezentantem celého národa. Tento kvalitativně nepříliš početný „politický národ“, který se podílel na tvorbě a činnosti politických institucí, stál nad celou společností jako moderní privilegovaný stav. Mimo tento „národ“ se ocitlo nejen dělnictvo, ale většinou také početné vrstvy venkovských i městských malovýrobů. Jestliže se buržoazii podařilo až do osmdesátých let prosazovat představu jednotného národa a jeho společných zájmů, tlumočených „nejlepšími jedinci“, pak to svědčí o tom, do jaké míry byly až do této doby v ideové a politické sféře málo rozvinuty charakteristické rysy moderního buržoazního národa.

Teprve s nástupem masového socialistického hnutí v devadesátých letech 19. století a rozkladem jednotného tábora české buržoazie a maloburžoazie se manifestovala jednoznačně třídní polarita a diferenciovanost české společnosti jako již zformovaného buržoazního sociálně politického útvaru. Rozpad liberálně buržoazního pojetí jednotného národa a jeho sociální a politická diferenciacie na přelomu 19. a 20. století nebyly příznakem slabosti národní společnosti, ale naopak výrazem její síly a životaschopnosti. Nikoli však výrazem národní síly ve smyslu buržoazního nacionalismu, ale dokladem určité vyzrálosti, která byla předpokladem kvalitativně nového řešení sociálních otázek, zrušení třídního antagonismu a perspektivního vytváření moderní občanské společnosti nového typu. Vytvářením nového typu politického programu české společnosti kladlo socialistické a dělnické hnutí před první světovou válkou první základy revolučního řešení.

Formování moderní české společnosti bylo obecně řečeno výsledkem zhruba stoletého vývojového procesu. Jeho počátek byl dán počínajícím postupným rozkladem pozdně feudální společnosti na sklonku 18. století, relativně ukončen byl na přelomu 19. a 20. století, kdy je česká společnost již značně rozvinutým sociálním celkem. Stanovení počátků a konců určitých historických procesů je ovšem vždy relativní a je třeba je brát s jistou časovou tolerancí. Tak můžeme např. sledovat zřetelné náběhy k utváření národní společnosti v nových podmínkách již od poloviny 18. století; na druhé straně znamenala teprve plná politická seberealizace české buržoazní společnosti ve

vlastním státě po roce 1918 také její plné dozrání. Protože však sledujeme rozvoj národní společnosti na pozadí přeměny společenských vztahů a utváření této společnosti především jako společnosti buržoazní, pokládáme na jedné straně josefínské reformy jako hlavní průlom do světa malých sociálních vztahů a struktur a na druhé straně politický rozpad národní společnosti, odrážející je vyzrálou sociální diferenciací na přelomu 19. a 20. století, za nejvhodnější mezníky.

Pod zorným úhlem transformace pozdně feudální v kapitalistickou společnost jako hlavního vývojového procesu 19. století je zřejmě ještě naléhavějším úkolem stanovit klíčové vývojové období, ve kterém se realizovaly základní společenské změny a probíhal také proces přeměny pozdně feudálního národa v kapitalistický národ. Toto klíčové období – epocha buržoazní revoluce – je v určitém smyslu hlavním periodizačním mezníkem, spojujícím jak původní předpoklady, tak hlavní důsledky celého vývojového procesu.

2. *Buržoazní revoluce*

Při sledování jednotlivých aspektů dovršování kapitalistických společenských vztahů v procesu buržoazní revoluce v habsburské monarchii narážíme nejvíce na tradiční výklady a pojetí, interpretující celý vývoj událostí ve smyslu aktuálních politických schémat a programů bez dostatečného kritického odstupu. Zužováním celé problematiky jen anebo převážně na specifické politické záležitosti, izolovaným hodnocením politické a sociální krize z let 1848–1849 jako neúspěšné či nedokonalé buržoazní revoluce a neadekvátním výkladem společenské funkce politické reakce padesátých let 19. století se celý historický proces rozdrobil v řadu víceméně mechanicky propojených událostí. Buržoazní revoluce jako proces totální společenské přeměny v tomto chápání z historického vývoje mizela anebo se jevila v jakési deformované podobě jako „nedokončený a nedůsledný“ akt.

Při tomto přístupu pak lze jen stěží vysvětlit paradoxní skutečnost, že v podmínkách celé habsburské monarchie – a v důsledku mimořádného postavení českých zemí především – se setkáváme v posledních desetiletích 19. století s kapitalistickým společenským systémem jako se zcela neoddiskutovatelnou realitou, a to nikoli jen s nějakým „kapitalismem na ekonomické a sociální bázi“ s archaickou politickou a ideovou nadstavbou, ale se společenským systémem s odpovídajícími kapitalistickými formami společenského bytí i vědomí. Mělo to snad znamenat, že kapitalismus vyrůstal v podmínkách této části Evropy prostou evolucí pozdně feudální společnosti a že v dějinách

habsburské monarchie 19. století nemůžeme rozpoznat klíčové časové období, které mělo kvalitativně rozhodující význam pro změnu celé společnosti?

Uspokojivou odpověď na tuto otázku lze poskytnout jen tehdy, chápeme-li sociální revoluci jako vývojový proces kvalitativních přeměn základních forem společenského bytí a vědomí.⁹

Základním měřítkem celého revolučního procesu je podstatná změna výrobních a společenských vztahů. Tato změna nemohla být realizována ojedinelým, byť sebevýznamnějším politickým aktem a nebývala zpravidla přímočarým vývojem bez dočasných návratů či stagnace. Změna mocenskopolitických vztahů při přechodu od pozdně feudální společnosti hrála velice významnou roli, ale nebyla jediným a vyčerpávajícím faktorem buržoazní revoluce. Zastaralá „policejní“ představa o revoluci – spjatá s barikádami, státními převraty atd. – přehlíží většinou vlastní obsah mocenskopolitických změn a ulpívá zpravidla jen na vnější formě. Přitom je dostatečně známo, že zdaleka ne každý pokus o změnu mocenských vztahů ve společnosti můžeme považovat za revoluční.

Chápeme-li buržoazní revoluci jako širší proces ekonomických, sociálních, politických a kulturních přeměn, pak to neznamená, že nepřihlížíme ke specifickému obsahu časově vymezenější revoluční epochy jako zvláštního období koncentrovaných kvalitativních změn. Každý revoluční proces měl své vývojové předpoklady, svůj historicky fixovaný počátek, vlastní dramatický průběh a také rozhodující závěr, znamenající společenské prosazení nového typu mezilidských vztahů. V tomto smyslu tedy není revoluční proces rozptýlen v rámci celého 19. století, ale tvořil zvláštní revoluční epochu, v níž jsou soustředěny hlavní momenty společenské přeměny.

V důsledku nerovnoměrného vývoje kapitalistických společenských vztahů se v průběhu 19. století realizovaly v jednotlivých oblastech Evropy rozdílným způsobem ekonomické, sociální i politické změny a přesuny a specificky odlišným způsobem probíhal také zvláštní revoluční proces. Do jisté míry vysvětlitelná tendence měřit všechny pokusy o mocenskopolitické změny v Evropě „francouzskými kritérii“ – vždyť Francie byla po celé 19. století příkladnou zemí klasické buržoazní revoluce – stejně jako tendence měřit ekonomický vývoj a jeho proměny „anglickými kritérii“ – klíčové postavení Anglie v procesu průmyslové revoluce bylo stejně tak nesporné – do značné míry způsobily nehistorický a pokřivený pohled na charakter sociálně ekonomických a mocenskopolitických změn v té či oné oblasti Evropy. Přes nesporné integrační tendence 19. století a v podstatě univerzální charakter kapitalistických společenských vztahů neprobíhal a nemohl probíhat vývoj v jednotlivých zemích a oblastech přesně podle abstrahovaného modelu klasické anglické průmyslové či francouzské politické revoluce. Konkrétně histo-

rická realita je vždy v určitém smyslu specificky odlišná a jedinečná ve vztahu k základnímu logickému modelu kapitalismu a jeho struktury. Komplexní analýza určitého jevu v jeho nejvyvinutější podobě je výchozím metodologickým impulsem a současně měřítkem zralosti jeho méně rozvinutých forem.¹⁰

Nerovnoměrnosti vývoje kapitalistických společenských vztahů odpovídala určitá „nerovnoměrnost revolucí“ či jinak řečeno skutečnost, že proces klíčové transformace společnosti probíhal v Evropě nejen v různých časových obdobích, ale také rozdílnými formami a tempy.

Než přejdeme k bližšímu časovému a věcnému vymezení epochy buržoazní revoluce v habsburské monarchii, pokusíme se o obecnou typologii buržoazní revoluce jako historicky klíčového období kvalitativních změn společenských vztahů. Prosazení těchto nových společenských vztahů, tj. kapitalistické společnosti, znamenalo:

Ve sféře ekonomické: zajistit kvalitativně nový rozvoj výrobních sil v procesu průmyslové revoluce, revoluce v dopravě a agrární revoluce a současně zabezpečit společensky produktivní ekonomické využití nových technických a technologických prostředků a postupů. To znamenalo likvidovat všechny formy vázanosti a feudálního monopolu výrobních prostředků, především uvolnění feudálních poddanských svazků a přeměnu půdy jako jednoho z nejvýznamnějších výrobních prostředků v kapitalistické zboží. Současně to také znamenalo nejen tolerovat, ale vědomě podporovat „nové formy podnikání“, zbavené v podstatě jakékoli podstatnější vázanosti, a přizpůsobit těmto zásadám základní normy státní hospodářské politiky a celý právní systém, který umožňoval, podněcoval a chránil soukromokapitalistické podnikání.

Ve sféře sociální: postupný rozklad společenské struktury pozdně feudální společnosti, vznik nových výrobních a společenských vztahů, které se staly hlavním faktorem při dynamické přestavbě společenské struktury a vzniku nových společenských tříd a vrstev. Z charakteru soukromokapitalistického podnikání, založeného na dialektickém vztahu kapitálu a práce, vyplýval základní antagonismus dvou společenských tříd, reprezentujících obě složky kapitalistické produkce: buržoazie a proletariátu. Tyto společenské třídy vyrůstaly na troskách pozdně feudální společnosti jako zcela nové sociální skupiny se specifickým třídním vědomím. Na tomto podstatném a základním vymezení charakteru kapitalismu neměnila nic skutečnost, že vedle těchto dvou určujících tříd existovala řada společenských vrstev a mezivrstev, které byly ještě po určitou dobu nositelem tradičních forem výroby.

Ve sféře kulturně politické: rozpad filozofického idealismu, který příznačně charakterizoval epochu rozkladu pozdně feudální společnosti v první polovině 19. století. Tento filozofický idealismus pozdně feudálního měšťanstva navazoval na osvícenské tradice a v romantickém vzepětí ponapoleonské

Evropy směřoval k ideální reformě evropské společnosti, která měla naplnit žádoucí výsledky Francouzské revoluce, avšak bez průvodních „revolučních“ krizí, vrhajících zemi na desetiletí do chaosu. Tento filozofický idealismus sám o sobě nemohl být dostatečnou oporou nastupující buržoazie a musel být vystřídán „realistickým“ pozitivismem a evolucionismem, inklinujícím k filozofickému materialismu. Pouze v těchto dimenzích bylo možné dostatečně zhodnotit pozitivní výsledky moderní vědy a prezentovat je jako společensky mnohem účelnější a užitečnější, než byla „planá“ filozofická spekulace.¹¹

Ve sféře mocenskopolitické: pozdně absolutistický stát nemohl svými mocenskými prostředky dostatečně regulovat a vyrovnávat diferencující se zájmy a vztahy ve společnosti. Tento stát nemohl počítat trvaleji s „vyloučením veřejnosti“ na správu a organizaci stále komplikovanějších společenských vztahů. Musel akceptovat princip samosprávy a postupně se měnit tak, aby zaručil formující se buržoazii přiměřený podíl na politické moci v ústavních podmínkách. Při této transformaci mohlo jít o relativně značně důsledné a dalekosáhlé změny, ale také jen o kompromisy, v nichž se vyrovnávaly dynastické zájmy, specifické záměry poražených, ale stále existujících vrstev aristokracie a nové kapitalistické buržoazie. Podstatné přitom bylo, že tyto změny umožňovaly rozhodující podíl buržoazie na politické moci.

Epocha buržoazní revoluce nastává a probíhá v době, kdy se společenské změny realizují ve všech čtyřech hlavních sférách. Konkrétně historické formy realizace přitom mohou být značně proměnlivé a nemusí vždy jít o synchronizovaný a přímočarý průběh. V některých sférách může probíhat rychleji a plynuleji a současně stagnovat ve sférách jiných.

Pro přesnější postavení struktury a charakteru buržoazní revoluce je třeba přihlídnout rovněž k tomu, jaké místo zaujímá kapitalistický společenský systém v celkovém historickém vývoji, tj. jakou kvalitativní změnu nastolení kapitalistické společnosti znamenalo. Kapitalistická společnost je nesporně daleko nejvzrálejší a historicky nejvyvinutější třídní společenskou ekonomickou formací, která se v mnoha směrech značně liší od všech předchozích známých třídních společností.¹² Revolucionovala svět malých struktur, rozbila systém parcíálních svobod a nesvobod a nahradila jej univerzálním systémem svobody, která v klasickém pojetí boje o bytí byla absolutní svobodou k životu i smrti. Přesto však tato změna měla jisté, přesně vymezené hranice, které činily každou buržoazní revoluci apriorně „nedokonalou“ či nedokončenou.

Kapitalistická společnost podstatně změnila formy vlastnictví, ale neměnila nic na podstatě vlastnictví a zůstávala tak stále třídní společností. Tato skutečnost se plně odrazila ve vlastním procesu společenské přeměny a byla jedním z určujících momentů buržoazní revoluce. Na jedné straně do určité míry zvýhodňovala představitele feudálních vládnoucích vrstev a současně na

druhé straně limitovala revoluční úsilí nastupujícího měšťanstva a buržoazie. Už klasická francouzská buržoazní revoluce z konce 18. století ukázala, že nastolení kapitalistických společenských vztahů není ani zdaleka jednoznačně nadšeně vítáno celým „třetím stavem“ a že se v revoluci se svými požadavky, i když značně neujasněnými, ozýval již zřetelně „čtvrtý stav“. Třídní antagonismus kapitalistické společnosti se objevoval při samém zrodu této společnosti v buržoazních revolucích, třebaže ve zcela či částečně zastřených formách. Od počátku nemohlo měšťanstvo jako mluvčí třetího stavu počítat s naprosto spolehlivou a bezvýhradnou podporou celého třetího stavu. To nutilo buržoazii ke kompromisům s existující politickou mocí, k hledání „přiměřené a únosné hranice revoluce“ a prosazování vlastních představ a záměrů méně nápadnými prostředky a cestami.

Tento významný rys buržoazní revoluce se zřetelně projevil již ve Francouzské revoluci a v mnohem větším měřítku pak ještě v relativně méně rozvinutých „neklasických“ poměrech střední Evropy. Francouzská zkušenost se stala ideovým vlastnictvím celé evropské buržoazie, která se obávala „důsledného“ rozbití jako nebezpečného experimentu, který by se mohl dotknout vlastního obsahu vlastnictví. Tak byla Francouzská revoluce sice neustále přitahujícím, ale současně neopakovatelným modelem.

Proces buržoazní revoluce v habsburské monarchii byl konkrétně podmíněn relativně pomalým tempem první fáze industrializace (ve srovnání s klasickým průběhem anglické průmyslové revoluce), pomalou přeměnou sociální struktury společnosti, rozporuplným a značně torzovitým vývojem buržoazního politického vědomí v podmínkách předbřeznového absolutistického systému a specifickými zvláštnostmi monarchie jako národnostního státu. Tyto základní skutečnosti určovaly specifický charakter a časové vymezení celého revolučního procesu.

První polovina 19. století byla obdobím vytváření předpokladů a podmínek vlastního revolučního procesu. Postupné narůstání nových společenských vztahů a rozklad pozdně feudálních vztahů od josefinského období ještě samy o sobě nebyly součástí revolučního procesu. Až do poloviny 19. století bylo poměrně dlouhé období prorůstání převážně stále ještě fixováno životními stereotypy, právními a politickými normami předkapitalistické společnosti. V ekonomické, sociální a částečně kulturně politické sféře se setkáváme s ojedinělými jevy, signalizujícími nástup kapitalistické společnosti, ale základní rysy společenských vztahů měly formálně i fakticky stále ještě konzervativní ráz.

Vlastní proces buržoazní revoluce započal politickou a státní krizí v letech 1848–1849, tj. zánikem starého politického systému.¹³ Již v této počáteční fázi revolučního procesu se projevila v přímo učebnicové podobě veškerá nedů-

slednost nastávajících změn. Tradiční politický systém sice ve své původní podobě zanikl, ale nebyl dotčen jako základ politické moci vůbec. Revoluční měšťanstvo nepřistoupilo nikdy v průběhu let 1848–1849 k budování vlastní výkonné moci, která by měla nahradit existující moc. Usilovalo pouze o její doplnění ústavními institucemi v legislativní oblasti. Rozložil se sice politický systém, ale zůstali až na některé výjimky jeho představitelé a v jejich rukou všechny významnější mocenské prostředky, především armáda. Celá politická krize let 1848–1849, rozhodujícím způsobem podnícená zvenčí, byla především důsledkem slabosti starého politického systému a nikoli výrazem opravdového revolučního odhodlání měšťanstva. Měla v podstatě všechny základní rysy „malé pruské revoluce“, kterou již na sklonku roku 1848 příznačně ironizoval Marx.¹⁴

Jakkoli málo „heroická“ byla středoevropská revoluce z let 1848–1849, přece jen otevřela cestu k řešení celé řady otázek, které zůstávaly po celá desetiletí skryty pod povrchem zdánlivě nehybného politického systému. V ekonomické, sociální i politické sféře byly s větší či menší důsledností nastoleny – a částečně ještě v průběhu let 1848–1849 řešeny – všechny podstatné problémy kapitalistické přeměny společenských vztahů. S touto skutečností musel počítat jakýkoli politický systém, který měl z vlastní krize vyrůst.¹⁵

Proto také politický systém padesátých let 19. století nebyl zdaleka návratem k metodám a formám předbřeznového systému, ale pokusem o restaurování politické moci s přihlédnutím k nezbytným dobovým změnám a podmínkám. Epizodní politický absolutismus tohoto období, který chtěl dělat revoluci pro buržoazii, ale bez buržoazie, musel být perspektivně nutně provizoriem. Přesto by bylo velkou chybou podceňovat dalekosáhlý význam tohoto krátkého období „revoluce shora“ a spokojit se s tím, že šlo o politickou reakci, která ukončila „nedokončenou“ revoluci 1848–1849.

Velice agilní reformní činností se podařilo v padesátých letech poměrně rychle vybudovat na tradičních základech, tj. aniž byly dotčeny principy dynastické moci, nový systém výkonné politické moci, který pak v podstatě přetrvával až do konce monarchie a byl zcela dobře použitelný v podmínkách následujícího ústavního vývoje. Vytvoření dobově vhodného a přiměřeného systému výkonné moci bylo z hlediska představitelů politické moci hlavním předpokladem všech možných ústupků v legislativní sféře. Budování „nového Rakouska“ bylo závažným státoprávním aktem a současně modernizací státu, který měl být založen na přiměřených principech a svou hospodářskou politikou všemožně vyjít vstříc těm vrstvám společnosti, které se v letech 1848–1849 hlásily o svůj podíl. Neoabsolutismus padesátých let tak nejenže akceptoval zrušení patrimoniálních svazků – to byl také jeden ze základních problémů buržoazní revoluce – ale svou činností přispěl k relativně rychlému

a účelnému řešení přechodu od patrimoniální správy ke státní správě a samo správě a majetkoprávních otázek v souvislosti s vykupováním z robotní povinnosti. Hospodářská politika státu směřovala již v průběhu padesátých let jednoznačně k ekonomickému liberalismu a odstranění všech překážek moderních forem podnikání.¹⁶

Rok 1848 ukázal ve sféře ekonomické a sociální, že habsburská monarchie byla soustátím se zastaralou ekonomickou a sociální strukturou, nedostatečně rozvinutým industriálním procesem a málo produktivní agrární výrobou, svazovanou patrimoniálními pouty a právní soustavou, která nepodněcovala moderní formy svobodného podnikání. Tyto ekonomické momenty podmiňovaly charakter společenských vztahů, které ještě zdaleka neodpovídaly sociálním podmínkám kapitalistické společnosti. Ve sféře kulturní a mocenskopolitické rok 1848 současně ukázal, že stále přežívaly idealistické a romantické představy o reformě pozdně feudální společnosti, spojované víceméně nesystematicky s myšlenkovými impulsy buržoazního liberalismu a demokracie; kromě toho se v podmínkách značného politického uvolnění zřetelně projevila skutečnost, že habsburské soustátí bylo přes všechny centralistické snahy značně volným spojením jednotlivých historických území a relativně samostatně se rozvíjejících národních společností. Tím, že jednotlivé národní společnosti uplatňovaly politické požadavky rovněž jako národní požadavky, byla do značné míry ohrožena „idea rakouského státu“, koncipovaná osvícenským absolutismem druhé poloviny 18. století.

Neoabsolutismus padesátých let byl od počátku jednoznačně orientován na uchování jednoty mocnářství v osvícenském slova smyslu, protože všechny pokusy o formulování alternativní „ideje státu rakouského“ považoval za útok na stát samotný, ať již byly – jako např. Palackého program – tyto pokusy sebevíc prarakouské a prodynastické. Z hlediska státní moci, kterou představoval především císař a jeho byrokratický aparát, byla otázka uchování integrity mocnářství těžištěm celého problému roku 1848. V této záležitosti bylo nutné reagovat represivně na tendence roku 1848 a s vyloučením veřejnosti hledat konstrukci „obnověného Rakouska“ na starých základech. Toto nové Rakousko mělo být postaveno nejen na nových administrativních a technických základech, ale mělo dostat také – a v konkordátu 1855 dostalo – nové ideové základy, které by byly protiváhou „nemravných“ liberálních, demokratických či dokonce socialistických idejí, které vyděsily konzervativní Evropu v roce 1848. Ve sféře kulturně politické se tak projevil konzervativní reakce na politickou krizi let 1848–1849 nejzřetelněji a v ní také byl revoluční proces dočasně naprosto utlumen.

Naproti tomu mohl nový stát, jakmile byly upevněny na počátku padesátých let jeho základy, přistoupit k alespoň částečnému řešení některých zá-

kladních otázek ekonomického a sociálního rázu. V tomto smyslu připomíná svou aktivní činností neoabsolutismus padesátých let do jisté míry josefinismus a podstatně se liší od nehybného absolutistického systému předbřeznové doby. Řada opatření v oblasti zemědělství, průmyslu, obchodu a peněžnictví, nová celní a hospodářská politika státu ve smyslu ekonomického liberalismu, to vše vedlo k faktickému rozkladu feudálních společenských vztahů a k vytváření kapitalistických vztahů. Všechna tato opatření se projevila ještě v průběhu padesátých let podstatným zrychlením tempa hospodářského růstu, rozmachem průmyslové revoluce, která vstupovala do rozhodujícího závěrečného stadia, a současně také rychlým přetvářením sociální struktury společnosti. Ve sféře ekonomické a sociální tedy neoabsolutismus pokračoval svými mocenskými prostředky v uskutečňování dobově nezbytných a účelných změn a vlastní revoluční proces nejen netlumil, ale programově rozvíjel.

Těmito v podstatě revolučními opatřeními v sociálně ekonomické oblasti vytvářel absolutismus padesátých let předpoklady pro mocenskopolitické dovršení celého procesu. Vnitřní rozpor tohoto systému – dělat revoluci pro buržoazii, ale bez buržoazie, či jinak řečeno měnit sociálně ekonomickou tvářnost společnosti bez odpovídajících politických důsledků – nemohl být trvaleji překonáván a musel vést při prvním silnějším nárazu k rozpadu systému. Tímto kritickým zlomem se pak stala prohraná válka v roce 1859.

Od roku 1859 až do počátku sedmdesátých let 19. století pak procházela habsburská monarchie vnější i vnitřní krizí, která byla svou podstatou a důsledky mnohem závažnějším pokračováním politické a státní krize let 1848–1849. Tato krize byla závěrečnou etapou procesu buržoazní revoluce a v ní se dovršily základní ekonomické, sociální, ideové a politické změny společnosti, signalizující nastolení kapitalistického společenského systému. V sérii dalekosáhlých změn se základním společenským významem hrály mimořádnou roli především porážky monarchie v letech 1859 a 1866 a z nich vyplývající státoprávní změny v Itálii a v Německu, které značně modifikovaly tradiční italskou a německou politiku habsburské monarchie a tím také samotnou „ideu rakouského státu“. Zahraničně politické změny byly velice úzce spojeny s vnitřní rekonstrukcí soustátí v dualistickém vyrovnání z roku 1867 a po něm následujícím „státním převratu“ v Rakousku v souvislosti s nástupem tzv. občanského ministerstva na přelomu let 1867/68.

Jestliže byla 50. léta pokračováním revolučního procesu především v sociálně ekonomické sféře, pak v šedesátých letech byl tento proces korunován základními změnami v mocenskopolitické oblasti, které se velice rychle promítaly zpětně také do sociálně ekonomické roviny a znamenaly „dotažení“ těch opatření, jež absolutistický systém řešil jen dílčími reformami. Společenská a politická situace šedesátých let se podstatně lišila od poměrů ve čty-

řícátých letech, předcházejících krizi roku 1848. Jestliže do počáteční fáze revolučního procesu vstupovaly politicky a ideologicky ještě nevyhraněné vrstvy měšťanstva, řemeslnictva a městské i venkovské chudiny, pak na politické kolbiště šedesátých let vstupovaly již nové a vyhraňující se společenské třídy s relativně přesně formulovanými a limitovanými politickým programy. Nešlo také již o rozklad starého systému, který budil víceméně všeobecnou nespokojenost, ale o vytvoření a upevnění nového systému, který by odpovídal dobovým potřebám. Rok 1848 byl krizí staré společnosti, šedesátá léta pak krizí již utvářející se nové společnosti.

V mocenskopolitické sféře bylo dovršení buržoazní revoluce a kapitalistických společenských vztahů kompromisem tří základních společenských sil, sledujících své zvláštní záměry: dynastického státu, konzervativní aristokracie a liberální buržoazie.

V podmínkách relativně velice prudkého hospodářského vývoje se všemi sociálními a třídními důsledky neměla ani jedna z těchto sil bezpodmínečný zájem na radikálních změnách mocenskopolitických vztahů. V těchto souvislostech se musíme ubránit podvědomému ztotožňování pojmů radikální a revoluční – vždyť revoluční akt nemusí být formálně ani zdaleka radikální a naopak ne každý projev radikalismu má revoluční povahu. Utvářející se buržoazie získávala již v průběhu padesátých let dosti široký prostor pro realizaci svých třídních zájmů v mimopolitické sféře. Ve svých představách o podílu na politické moci musela brát a brala zřetel na to, že nově vytvořený absolutistický systém mohl být vhodnými reformami upraven jako naprosto adekvátní mocenskopolitické centrum buržoazní společnosti. Kapitalismus nevyžadoval nezbytně republikánskou formu a odstranění všech dynastických prerogativ. Stejně tak musela brát nastupující buržoazie ohled na tradiční postavení bývalé pozemkové aristokracie, která i jako nová „pozemková buržoazie“ zůstávala stále do značné míry pro sebe uzavřenou sociální vrstvou a chtěla v moderním konstitucionalismu prosadit co nejvíce prvků starého stavovského zastoupení. Na druhé straně musel dynastický absolutismus a aristokratické vrstvy počítat s reálným společenským významem a aktivitou formující se buržoazie, již nebylo možné jako společenské třídě trvaleji upírat podíl na politické moci.

Politický systém konstituční monarchie se zastupitelskými institucemi a zárukami liberálně buržoazních občanských svobod byl adekvátní politickou nadstavbou dovršených kapitalistických společenských vztahů. Toto konstatování má samozřejmě konkrétně historickou platnost – ostatně ani neznáme nějaký abstraktní vzorový model politického systému kapitalistické společnosti, který by měl nadčasovou platnost. Se všemi přežívajícími stereotypy staré společnosti, které tento systém modifikovaly v antikvárním smyslu, ale

přitom neurčovaly jeho podstatu, byl tento systém dobovým vyjádřením reálných společenských vztahů.

V těchto souvislostech je nutné brát v úvahu důležitou skutečnost, že celý revoluční proces byl ve druhé polovině šedesátých let úspěšně dovršen především německou liberální buržoazií. Převaha liberálně buržoazního centralismu v boji proti alternativním politickým koncepcím, tj. proti historickému federalismu, etnickému federalismu a dynastickému centralismu, vyplývala přirozeně z celkového sociálního a mocenskopolitického postavení německé národní společnosti v Rakousku. Hlavním nositelem celého revolučního procesu mohla být a byla pouze relativně nejvyspělejší a nejpočetnější německá buržoazie. Za těchto okolností znamenalo vítězství buržoazní revoluce vcelku také vítězství národně politických zájmů především německé národní společnosti. Současně však dualismus z roku 1867 – v jistém smyslu dobové dovršení uherské revoluce z roku 1848 jako integrální součásti celého revolučního procesu – dokumentoval, že postavení německé liberální buržoazie, a tím také její role, nebylo zdaleka jednoznačné.

Německá liberální buržoazie šla v revolučním procesu v státoprávním ohledu jednoznačně za koncepcí jednotného Rakouska a navazovala tak na tradiční josefínskou „ideu rakouského státu“. Jak na jedné straně usilovala o změnu absolutistického systému, tak se na druhé straně bránila jakýmkoli státoprávním změnám – ať již historicky či etnicky motivovaným –, které měly znamenat federalistickou rekonstrukci státu a tím vytvoření jeho „nové ideje“. Přesto nedokázala svou výchozí pozici uhájit a musela ustoupit maďarským liberálům a smířit se s „ideou rakousko-uherského státu“. Tím víc pak trvala na uchování původní ideje v „užším rámci“ rakouské části monarchie.

Utvářející se česká buržoazie za těchto okolností nemohla prosadit a neprosadila národně politické a státoprávní záměry a ocitla se fakticky mimo hlavní proud revolučních sil. Na tomto místě není rozhodující sledovat, do jaké míry byla mimo tento proud „vytlačena“ a nakolik se z něj vyřazovala sama. Své liberální požadavky spojovala česká buržoazie stejně nerozdílně s federalistickým státním programem jako německá liberální buržoazie své postuláty s ideou jednotného Rakouska. V zápase, ve kterém platila měřítko „spravedlnosti silnějšího“, musela podstatně slabší česká buržoazie nezbytně podlehnout.

Avšak neúspěch politického programu české buržoazie v šedesátých letech 19. století neměnil nic na podstatné skutečnosti, že celá česká společnost byla integrována do nových společenských vztahů bez ohledu na to, že česká liberální politika v postavení „pasivní rezistence“ odmítala revoluční řešení uskutečňované německými liberály. Neuskutečnění národních a státoprávních záměrů určitým způsobem limitovalo možnosti české společnosti. Samostatný český stát – ať již v jakékoli podobě, třeba jako pseudostát fundamen-

tálních článků z roku 1871 – by jistě poskytl české buržoazii širší politický prostor a lepší podmínky pro rychlejší rozvoj. Politický systém prosincové ústavy z roku 1867 sice zablokoval české státoprávní snahy, ale zdaleka neomezoval další vývoj moderní české společnosti, a to ani z úzce národně politického hlediska. Česká buržoazní společnost dokázala po určitém období váhání v sedmdesátých letech využívat nesporných výhod nových společenských poměrů a postupně se prosazovat jako relativně již značně rozvinutá moderní národní společnost.

Prosazení německé liberální koncepce neznamenovalo trvalé řešení politického systému ani státoprávního uspořádání ve střední Evropě, bylo však definitivním překonáním všech předkapitalistických politických systémů a struktur a v tomto smyslu dovršením procesu buržoazní revoluce. Tato skutečnost měla z hlediska dalšího vývoje podstatný význam.

II.

*EKONOMICKÁ STRUKTURA
ČESKÝCH ZEMÍ*

ZÁKLADNÍ STRUKTURÁLNÍ ZMĚNY EKONOMIKY ČESKÝCH ZEMÍ v průběhu 19. století byly především výsledkem měnícího se vztahu člověka k přírodnímu i společenskému světu. Znamenaly kvalitativně nový stupeň jeho emancipace z prosté přírodní závislosti, další „polidštění“ přírodního světa ve smyslu jeho přetváření podle představ a potřeb člověka. Člověk nejen objevoval a produktivně využíval dosud neznámé souvislosti a vztahy, ale ve stále větší míře vynalézal specificky lidské mechanismy a soustavy, které měly v přírodním světě jen vzdálené či žádné obdoby. Nově se utvářející vztah ke světu byl současně naplňováním nových možností a znamenal rovněž proměnu vztahu k materiálním i duchovním hodnotám, k práci a tvořivé činnosti jako zdrojům existenčních potřeb a vůbec k podstatě a smyslu lidské existence jako takové.

Z měnícího se vztahu člověka k přírodě nezbytně vyplývalo jeho odlišné postavení ve společnosti a postupná přeměna kvality mezilidských a společenských vztahů v nejširším smyslu. Celý ekonomický potenciál mohl mít význam jen tehdy, byl-li účelně využíván v rámci určité společenské dělby práce na základě specifických výrobních vztahů. V nich se mohl člověk jako společenská bytost teprve realizovat a na jejich základě utvářet vlastní osobnost. Vzhledem ke klíčovému významu vytváření materiálních a duchovních hodnot pro základní reprodukci lidské existence měly výrobní vztahy a z nich vyplývající postavení člověka ve společnosti rozhodující význam pro formování široké škály ostatních společenských mezilidských vztahů. Přitom tato podmíněnost nebyla zdaleka mechanická a výlučná a sama o sobě není plným vysvětlením charakteru společenských vztahů jako takových. Přetvářející se rodinné, příbuzenské vztahy, vztahy mezi mužem a ženou, vztahy v rámci určité malé či velké sociální skupiny (spolek, klub, politická strana, společenská třída, národ

apod.) a vztahy k podobným či odlišným skupinám se ve společenském měřítku utvářely v souladu s existujícími výrobními vztahy, ale byly konkrétně ovlivněny řadou především sociálně psychologických faktorů. S měnícími se společenskými podmínkami se přetvářel celý systém společenských vztahů, tj. konkrétní bezprostřední i zprostředkované mezilidské vztahy se dostávaly do nových souvislostí a nacházely nové společenské zakotvení. Tento systém se pak stal jedním z podstatných znaků nové společenskoekonomické formace.

Komplexní systém těchto vztahů, vyjadřujících postavení člověka ve společnosti, byl hlavním zdrojem a utvářející složkou její sociální struktury. Na základě těchto vztahů se celá společnost sociálně a třídně diferencovala; vznikaly, přetvářely se a zanikaly společenské třídy, vrstvy, mezivrstvy a skupiny s objektivně zvláštním postavením a specifickou působností. Sociální struktura společnosti se tak stává rozčleněným obrazem společenských vztahů a nikoli jen strunou typologií tříd a vrstev jako relativně izolovaných skupin. Postavení té které skupiny v objektivně podmíněném a společensky fixovaném systému společenských vztahů je pak určující pro její bližší klasifikaci.

„Zlidšťování“ přírodního světa probíhalo v podmínkách současného „odlidšťování a zvěcnění“ mezilidských vztahů z hlediska perspektivních humanistických ideálů. V tom spočívala nejobecnější hranice historicky progresivní role kapitalismu. Kapitalistické společenské vztahy a na nich založená třídní a sociální struktura společnosti byly přes všechny kvalitativní odlišnosti v podstatě jen rozvedením a dovršením možností předchozích třídních společností. Jako společenské vztahy nejvyzrálejší třídní společnosti byly tyto vztahy rovněž nejvyzrálejšími třídními vztahy a na nich založená struktura nejvyspělejší třídní sociální strukturou. V plné míře se v nich zrcadlí – byť i formálně ve značně „civilizované“ podobě – barbarství všech předchozích třídních společností, ale současně také historicky reálná perspektiva jeho překonání. Historicky dlouhodobě akumulované napětí ve společenských vztazích dosáhlo v kapitalismu určitého vrcholu a znamenalo příznačným způsobem třídní boje a sociální zápasy celé epochy.

Při pokusu o rekonstrukci vývoje sociální struktury společnosti 19. století přihlížíme především k objektivní sociálně ekonomické podmíněnosti společenských vztahů. Tyto vztahy byly vždy určitou syntézou či průsečíkem ekonomických, ideologických a politických vlivů. Jako pocítované a uvědomované nacházely své vyjádření v ideologických, mravních, právních, filozofických aj. názorech, zvyklotech a psaných či nepsaných pravidlech a příslušným způsobem byly politicky institucionalizovány. Odtud pak pramenil určitý zpětný vliv a snaha konzervovat, deformovat, transformovat či likvidovat tyto vztahy ať již v základě a nejširším společenském měřítku či v dílčích sférách mezilidských vztahů.

Společenským vědomím reflektované vztahy mezi lidmi se staly základem politické struktury společnosti. Základem její sociální struktury byly tak, jak existovaly „o sobě“, tj. jak se bezprostředně vyvíjely ze sociálně ekonomického procesu zmocňování se a přetváření světa.

1. Období rozvoje kapitalismu do poloviny 19. století

Celkový rozvoj kapitalistických výrobních a společenských vztahů byl až do první poloviny 19. století v českých zemích silně podmíněn vnějšími západoevropskými vlivy a současně retardujícím programově konzervativním politickým systémem předbřeznového Rakouska. Tyto dvě protichůdné tendence ovlivnily formy a tempo postupného uvolňování starých společenských vztahů a na nich založené sociální struktury. Nové kapitalistické vztahy se pod strnulým politickým systémem rozvíjely jen velice pomalu a nesystematicky a jen pozvolna rozkládaly svět ekonomické, sociální i myšlenkové izolovanosti, svět „malých sociálních struktur“, odpovídající nerozvinutým výrobním poměrům. Za těchto okolností byla utvářející se česká společnost vytrhávána jen velice poznenáhlu z uzavřenosti pozdně feudálních vztahů a konfrontována s kvalitativně novými vztahy, existenčními formami a odpovídajícím novým stylem myšlení.

Pozdně feudální společenské vztahy první poloviny 19. století byly do značné míry uměle konzervovanými vztahy, jež se utvářely už v období osvícenského absolutismu 18. století. Tereziánskými a zvláště josefínskými zásahy byly reformovány tradiční vztahy feudální závislosti, což vedlo k vytvoření podmínek pro jejich přizpůsobení novým společenským potřebám. Josefínská „revoluce shora“ byla vyvrcholením dlouhodobějších osvícenských tendencí absolutistického státu, které směřovaly k účelnějšímu uspořádání podmínek společenského života a nastolení takových společenských vztahů, které by zbavovaly pout produktivní síly člověka a umožňovaly kvalitativně novou tvorbu materiálních i duchovních hodnot. Pojosefínský absolutismus, jehož eventuální reformní úsilí bylo velice citlivě konfrontováno s novou evropskou realitou nastolenou Velkou francouzskou revolucí, upustil vědomě od „nebezpečných experimentů“, i když nerušil a nemohl rušit v plném rozsahu základní změny, které osvícenství přineslo. Tak byla v podstatě zablokována cesta rozvoje kapitalismu „shora“ a pozdně feudální společnost dočasně konzervována jako typicky přechodná společnost rozkládajících se – ale ještě nerozložených – a utvářejících se – ale ještě neutvořených – společenských vztahů.

Proces nerovnoměrného vývoje kapitalismu ve směru od západu evropského kontinentu k východu byl především procesem nerovnoměrného vývoje

nových společenských vztahů. Reakce většiny středoevropské společnosti na Francouzskou revoluci z konce 18. století ukázala, že v habsburské monarchii chyběly základní vnitřní předpoklady pro to, aby původní „revoluce shora“ mohla přerůst v „revoluci zdola“ a následovat francouzského příkladu. Vyústění Francouzské revoluce v Napoleonově císařství a v napoleonských válkách do značné míry překrývalo původní poslání revoluce a znesnadňovalo její adekvátní pochopení.¹ Za těchto okolností bylo tím snazší zastavit jakékoli pokračování „revoluce shora“ a víceméně stabilizovat společenské vztahy a poměry na úrovni z konce 18. století.

Nejzávažnějším josefínským zásahem, který pozměňoval charakter feudálních vztahů, bylo zrušení hlavních forem osobní závislosti lidí, proklamované patentem o zrušení nevolnictví v roce 1781. Podstatou tohoto zákonného opatření bylo „vyhlazení a vyzdvižení tělesné poddanosti neb člověčenství a uvedení mírné, dle příkladu našich rakouských dědičných zemí spořádané poddanosti“.² Poddaný měl nadále možnost svobodně vstupovat do svazku manželského, svobodně se pohybovat a usadit kdekoli v zemi, volně se učit řemeslům a věnovat se vědecké práci či umělecké činnosti a byl osvobozen od všech povinností konat jakékoli nucené dvorské služby. Toto podstatné uvolnění formálních osobních vztahů mezi feudální vrchností a jí poddanými obyvateli se pak odpovídajícím způsobem promítlo do josefínského občanského zákoníku z roku 1786 a zůstalo zachováno po celou první polovinu 19. století. Nově bylo potvrzeno v dlouho připravovaném jednotném občanském zákoníku z roku 1811, který platil od 1. ledna 1812 v alpských a českých zemích habsburské monarchie.

Mimořádný význam Všeobecného občanského zákoníku z roku 1811 spočíval především v tom, že rušil předchozí právní předpisy individuálně odlišné pro jednotlivé stavy a unifikoval právní normy jako závazné pro všechny občany. Na základě „vrozených práv člověka jako svobodné bytosti“ bylo občanským zákoníkem v příslušných zemích výslovně zakázáno otroctví a nevolnictví a z něj plynoucí jednostranné požitky.³

Současně občanský zákoník 1811 nejzřetelněji obrazel skutečný charakter společenských vztahů pozdně feudální společnosti. Je typické, že vychází z pojmu „občan“ („Bürger“) a vztahuje tento pojem na všechny dospělé obyvatele bez rozdílu společenského postavení a třídní příslušnosti, ale hovoří se v něm o občanských právech a nikoli občanských svobodách jako ve srovnatelných zákonných normách kapitalistické éry. Tento na pohled formální rozdíl vyjadřoval ve skutečnosti základní rozdíl v postavení pozdně feudálního a kapitalistického občana. Zatímco pozdně feudální občan (fakticky poddaný-občan) směl nabývat práv v rámci všeobecně platných předpisů a norem, stanovených absolutní autoritou, měl kapitalistický občan nezadatelné svobody

v rámci právního a politického systému, které byly přirozeným atributem jeho postavení jako svobodné bytosti a nebyly propůjčovány „vyšší“ autoritou.

Občanský zákoník rovněž kodifikoval řadu typicky pozdně feudálních norem zvl. v majetkoprávní oblasti a uchovával koncepci tzv. dělného vlastnictví („vrchní vlastník“ – „užitkový vlastník“, srv. §357), charakterizující především tehdejší majetkoprávní vztahy mezi poddanými a vrchností. Poddaný-občan byl sice formálně osobně svoboděn, ale josefínské patenty ani pozdější kodifikace nerušily závazky, které vyplývaly bezprostředně z půdy. Vrchnost („vrchní vlastník“) měla urbaniálně stanovené nároky na určitý díl výtěžku z půdy, který musel hospodářící rolník („užitkový vlastník“) adekvátním způsobem podle stanovených zvyklostí splácet. Ať již šlo o robotní povinnost, naturální dávky či jiné formy splácení, byl prostřednictvím půdy, na které hospodařil rolník, fakticky nadále vázán ke své vrchnosti, která navíc představovala v systému státní správy rovněž nejnižší článek politické správy.

Dělené vlastnictví prakticky vylučovalo možnost naprosto volného disponování půdou, která tak nebyla volně směnitelným kapitalistickým zbožím. Snahy Josefa II. uvolnit nejen vztahy osobní závislosti, ale také poddanské svazky vůbec, narazily na dost tvrdý odpor feudální aristokracie, která po jeho smrti prosadila v podstatě svou koncepci dobrovolného postupného vyvazování z poddanství, uzákoněnou v roce 1798. Vyvazovací zákon z tohoto roku byl v určitém smyslu návratem k tereziánským principům a současně posledním vážnějším pokusem státu v oblasti agrárního zákonodárství před rokem 1848. Po dlouhá desetiletí se neodvažoval absolutistický systém přistoupit ke koncepčnímu řešení rolnické otázky. Přes určité změny v zemědělském hospodářství bylo minimálně využíváno možnost vyvazovacího zákona z roku 1798 a vlastnické vztahy k půdě byly až do roku 1848 stále založeny na feudálních principech děleného vlastnictví; samotná půda, i když s rozvojem tržního zemědělství postupně stále více produkovala pro trh, soukromokapitalistickým zbožím ve vlastním slova smyslu nebyla.

Osobní svoboda poddaných, zvláště možnost stěhovat se, hledat obživu na jiném místě a v jiných oblastech lidské činnosti, byla určitým průlomem do tradiční struktury společnosti, ale sama o sobě ještě neznamenala revoluční změny. Obavy z masového zbíhání z půdy a přílivu obyvatel do měst, vyslované v souvislosti se zrušením nevolnictví, se ukázaly velice brzy jako mylné. V podmínkách málo rozvinutých výrobních vztahů s naprostou převahou tradičního řemesla byla možnost věnovat se jiným činnostem prakticky značně iluzorní. Teprve velice pomalu se rozvíjející kapitalistická tovární výroba byla schopna postupně odčerpávat relativní přebytek venkovského obyvatelstva a vyvolat počátek strukturálních změn v poměru zemědělského a nezemědělského obyvatelstva.

Stejně jako v oblasti zemědělské výroby byla formální občanská rovnost vázána četnými doplňujícími a upřesňujícími předpisy ve sféře nezemědělské výroby. Cechovní řády a živnostenské předpisy z 18. století, v první polovině 19. století jen nepatrně a nepodstatně upravované, odstraňovaly sice některá starší cechovní omezení a výsady, ale byly vzdáleny principům živnostenské svobody. Současně josefínský stát svými reglementujícími zásahy do podnikání – i když v dobré vůli – v podstatě omezoval osobní iniciativu a vyžadoval přizpůsobení až do malicherných detailů. Stejně tak čelední řády a předpisy jak pro venkovskou, tak pro městskou čeládku (1782), které rovněž platily bez podstatnější změny do poloviny 19. století, obsahovaly řadu ustanovení, která formálně omezovala osobní nezávislost a činila z námezdního vztahu (čeledín–sedlák, tovaryš–mistr) fakticky zvláštní typ feudálního vztahu. Vzhledem k tomu, že prakticky neexistoval volný trh pracovních sil, byl rovněž manufakturní dělník připoután ke svému zaměstnavateli analogicky jako čeledín čeledními řády.⁴

Podstatným zásahem do privilegovaného postavení šlechty byla rovněž některá další opatření, která umožnila sociální vzestup pozdně feudálního měšťanstva a tím zřetelné proměny společenských vztahů. Jednalo se především o odstranění šlechtického monopolu v oblasti manufakturního (resp. továrního, tj. necechovního) podnikání. Až do šedesátých let 18. století byly převážně šlechtické manufaktury (fabriky) privilegovanými institucemi; privilegium již samo o sobě zakládalo zpravidla výlučné postavení té které manufaktury v příslušném výrobním odvětví. Postupně byla do šedesátých let privilegia nahrazována pouhým povolením, ke kterému měl od osmdesátých let přístup rovněž nešlechtický podnikatel. V širším měřítku se pak s nešlechtickým manufakturním, resp. továrním podnikáním setkáváme od konce 18. století. Současně na druhé straně klesal podíl šlechtických podnikatelů, kteří měli kdysi vynikající postavení v manufakturní výrobě. Účast šlechty na průmyslovém podnikání v prvních desetiletích zavádění strojové výroby byla z celé řady společenských a politických důvodů minimální. Dalším významným opatřením, kterým se rušilo odvěké privilegium stavů, byla možnost zakupovat deskové statky bez ohledu na stavovský původ. Tuto možnost poskytoval občanům nearistokratického původu – s výjimkou Židů – od roku 1786 josefínský občanský zákoník. I když celkový efekt tohoto opatření nebyl nijak převratný – kolem roku 1800 byla v měšťanských rukou asi jedna desetina statků, ale pouhá 4 procenta půdy – otevírala se i v této oblasti měšťanům cesta k určitému sociálnímu vzestupu.⁵

Josefínská „revoluce shora“ do určité míry předbíhala společenské poměry a přes všechna omezení či „nedůslednosti“ otevírala na mnoha místech cestu novým společenským vztahům. Společnost sama však nedokázala v širším mě-

řítku nabízených možností využít. Francouzská revoluce z přelomu 18. a 19. století ukončila epochu osvícenských reformních experimentů a mobilizovala konzervativní společenské síly, které po celou první polovinu 19. století „likvidovaly“ či „lokalizovaly“ revoluci v Evropě a využívaly absolutistických politických systémů a módních ideologií k potlačení základního smyslu osvícenského dědictví. Za „čínskou zdí“ na hranicích habsburské monarchie, která byla jedním z pilířů konzervativního principu v evropském měřítku, zůstaly konzervovány tradiční patriarchální společenské vztahy sice již v deformované, ale v jádru nenarušené podobě.

Pozdně feudální výrobní a společenské vztahy sklonku 18. a první poloviny 19. století odpovídaly stále ještě relativně nízkému stupni rozvoje výrobních sil a společenské dělby práce. Vlastní vztah ekonomické závislosti byl překryt v širokém měřítku mimoekonomickými vazbami. Tak se tyto vztahy jevily jako konkrétní a průhledné, jako skutečně mezilidské vztahy, které nebyly prostředkovány anonymním médii, jímž se stalo v kapitalismu zboží. Třebaže šlo o vztah závislosti a podřízenosti, byl tento vztah interpretován jako důsledek odvěkého účelně zamýšleného uspořádání světa a chápán jako skutečný vztah mezi lidmi, i když ve zcela rozdílném postavení. Takto ideologicky interpretovaná konkrétnost a zřejmost mezilidských a společenských vztahů účinně překrývala ekonomickou podstatu vykořisťování. Tato podstata se mohla zřetelně objevit až v kapitalismu, který strhl vnější slupku a v zásadě redukoval společenské vztahy na zbožně peněžní vztahy bez příkras a iluzí. Tato redukce byla historicky progresivním aktem, protože v nejzralejší formě odkrývala vlastní podstatu společenských vztahů všech třídních společností a tím teprve vytvářela podmínky pro její překonání a kvalitativně novou renesanci humanistických ideálů jako zdroje nových společenských vztahů. Tuto skutečnost přehlíželi někteří kritikové kapitalismu z konzervativních pozic, když v 19. století romanticky idealizovali „staré časy“ jako idylickou dobu „opravdových mravních hodnot“ považovaných za vlastní kritérium vztahů mezi lidmi.

Společenské vztahy první poloviny 19. století odpovídaly jen pomalu se přetvářející ekonomické struktuře agrárně řemeslnické společnosti. Zřetelně se promítly do majetkových vztahů a rozvrstvení společnosti do určitých sociálních tříd a skupin.

Osu rozčlenění sociální struktury společnosti tvořil až do poloviny 19. století vztah mezi pozemkovou aristokracií a na ní stále ještě do značné míry závislého venkovského obyvatelstva. Pozdně feudální pozemková aristokracie tvořila s úřednickou aristokracií (církvní, vojenskou, civilní) určitou sevřenou, i když vnitřně bohatě diferencovanou společenskou třídu s mimořádným společenským postavením. Vynikající mocenské postavení aristokracie bylo

sice josefínskými reformami a neustálým vzestupem měšťanstva do jisté míry relativizováno, ale zdaleka ne rozhodujícím způsobem otřeseno. Pozemková aristokracie zůstávala po celou první polovinu 19. století stále rozhodujícím činitelem, který ovlivňoval tempo a formy rozvoje zemědělské výroby a utváření vztahů na vesnici. Měla v rukou půdu a vcelku laciné prostředky k jejímu obdělávání, ale současně si uchovala ještě celou řadu feudálních privilegií (tzv. propinační právo, zakládající monopol na výrobu piva a pálenky, honební právo a práva na využívání lesního bohatství vůbec apod.) a v rámci svého panství reprezentovala také základní politickou autoritu. Přesto cítila pozemková aristokracie možné důsledky osvícenství 18. století a Francouzské revoluce jako jeho nejmarkantnějšího výsledku v evropském měřítku. Tradiční frankofilství – které se měnilo v jistý druh frankofobie – vystřídalo v první polovině 19. století v šlechtických kruzích módní anglofilství, v němž alespoň poněkud předvídativí aristokraté hledali nové zdroje společenské opodstatněnosti nesporně výlučného postavení šlechty. Toto postavení nebylo v první polovině 19. století ještě rozhodujícím způsobem narušeno, ale bylo perspektivně neustále ohrožováno.

V poněkud odlišném postavení byly vrstvy úřednické aristokracie. Vynikající státníci a politikové absolutistického státu 18. a první poloviny 19. století – Kaunitzové, Kolowratové, Stadionové, Metternichové aj. – nebyli již bezprostředními mluvčími své společenské třídy či stavu, ale státními úředníky, kteří tlumočili v dobově omezeném měřítku zájmy své třídy prostřednictvím pozdně feudálního absolutistického státu. Jako služebníci státu – a v josefínském období se služebníky státu stali také církevní hodnostáři – byli nuceni čas od času více či méně otevřeně prosazovat státní zájmy i proti parciálním zájmům příslušníků třídy, ze které vyšli. Absolutistický stát sice postupně likvidoval tradiční feudální stavovský stát, čímž měnil sociálně politickou funkci aristokracie, pokládal však zcela přirozeně bývalou stavovskou opozici za hlavní rezervoár nového státně byrokratického aparátu. V prostředí úřednické aristokracie byly relativně nejsilněji zakotveny určité josefínské tradice, které přežívaly po celou první polovinu 19. století. Ve smyslu těchto tradic se právě z prostředí úřednické aristokracie ozývala ve stále širším měřítku kritika neúčelného absolutistického systému před březnem 1848. Již ve třicátých letech, ale především od čtyřicátých let bylo zjevné, že cestu k „nové společnosti“ nelze trvaleji blokovat, a na osvícenské tradice zprostředkovavě navazující aristokracie usilovala o takové změny, které by umožnily regeneraci a transformaci šlechty jako společenské třídy a její postupnou integraci do této společnosti.⁶

Pozemková a úřednická aristokracie ovšem netvořily ani v první polovině 19. století společensky zcela homogenní vrstvu. Tradiční diferenciaci na vyš-

ší a nižší šlechtu⁷ byla právě v této době více než kdykoli dříve umocněna vědomou snahou státu vycházet vstříc určitým vývojovým tendencím a inkorporovat do sboru nobilitovaných především zasloužilé veřejné činitele z řad měšťanstva. Naprosto mimořádné postavení měla nejvyšší dvorská šlechta, kterou tvořily především mediatizované rodiny, které sice již nebyly vládnoucími dynastiemi, ale kterým přiznala spolková akta z roku 1815 „rovnorodost“. Tato vrstva aristokracie tvořila společně s vládnoucí dynastií – je třeba mít na paměti, že vládnoucí dynastií tvořilo v 19. století téměř 100 příslušníků habsburského rodu – vlastní dvorskou společnost, která zůstávala takřka hermeticky uzavřená vůči všem sociálním vrstvám včetně ostatní šlechty.⁸

Vedle této špičkové vrstvy aristokracie se utvářela jako samostatná skupina tzv. historická šlechta, tj. příslušníci těch šlechtických rodů, které sice nikdy nevládly, ale byli nositeli erbů již po několik století. Aristokraté těchto rodů – ze známějších českých rodů to byli např. Chotkové, Thunové, Černínové, Clam-Martiničové – měli přístup za určitých okolností, tj. byli-li zpravidla pozváni, do nejvyšších kruhů a také k vysokým státním úřadům, ale sociální odstup vyplýval většinou již z aristokratické etikety jako takové (zpravidla vztah kníže–hrabě).

Ještě větší společenská propast byla mezi příslušníky nejvyšší a vysoké šlechty na jedné straně a početnou skupinou tzv. nováčků na straně druhé. V pobělohorském období v podstatě zmizela v rakouských a českých zemích feudální nižší šlechta a teprve od druhé poloviny 18. století započala její reprodukce za zcela změněných okolností. Tato nová, převážně úřednická šlechta se měla stát na nižších a nejnižších stupních státního aparátu hlavním nositelem státně politických záměrů a současně „přirozeným mostem“ mezi privilegovanou a „ostatní“ společností. Tím se otevíraly určité šance měšťanstvu. Stará historická šlechta se však těmto tendencím bránila a tím více se uzavírala jako výlučná skupina. Na rozdíl od Anglie nebo Pruska bylo skutečné přijetí mezi šlechtu v rakouských zemích značně obtížné a takřka vyloučené v první či druhé generaci. Získání šlechtického titulu neznamenovalo ještě „členskou legitimaci“, ale bylo spíše jen „vstupenkou“. Proces společenského začlenění a prolínání započal zpravidla teprve spřízněním se staršími rody. To však v rakouských a českých poměrech 19. století nebylo pravidlem.

Izolována od „první společnosti“ vysoké aristokracie a sama se izolující od „obecného lidu“ měst a venkova, vytvářela tato vrstva společně se špičkami měšťanstva tzv. druhou společnost, která byla více než prostředkujícím sociálním elementem typickou karikaturou pozdně feudálních společenských poměrů. Státní úředníci, podnikatelé a obchodníci a vyšší vrstvy měšťanské inteligence, kteří tvořili převážně tuto společenskou skupinu, byli většinou šťastni, když mohli alespoň na chvíli příležitostně žít v odlesku „první společ-

nosti“, již šosácky napodobovali. Přesto měla právě tato vrstva objektivně nejlepší předpoklady stát se nositelem společenských změn a sehrát aktivní roli v revoluční transformaci společnosti. Skutečnost, že se tato vrstva nestala zárodkem moderní buržoazie, ale zůstala v jistém smyslu pozdně feudálním „stavem“, ovlivnila později celý revoluční proces a vytváření kapitalistické buržoazie jako moderní společenské třídy.

Ve vztahu k pozemkové aristokracii tvořil „venkovský lid“ v podmínkách existujících vlastnických vztahů stále ještě jednu, i když nesmírně členitou sociální vrstvu. Třebaže na venkově po celou první polovinu 19. století narůstaly kapitalistické výrobní vztahy, odpovídala majetková diferenciaci v podstatě ještě předkapitalistickým podmínkám a nebyla důsledkem vlastního třídního rozkladu vesnice, který nastal až v epoše buržoazní revoluce.⁹

Naprostá většina venkovského obyvatelstva byla integrována společným poutem poddanství. Rozdíly v majetkových poměrech a životním stylu venkovských obyvatel nebyly zdaleka tak velké jako rozdíly mezi majetkovými poměry a životním způsobem nejbohatšího sedláka a průměrného feudálního vlastníka panství. Mírné poddanství spojovalo venkovské obyvatele a vytvářelo objektivně předpoklady pro určitou sousedskou solidaritu. Vztah k vrchnosti tak rozhodujícím způsobem určoval vztahy mezi obyvateli venkova navzájem.

Přestože relativně stále ještě málo rozvinutá zemědělská výroba neumožňovala v širším měřítku výrobu pro trh a většina produktu se na venkově spotřebovávala, prohlubovala se zvláště v ponapoleonském období – mj. jako důsledek celé řady finančních otřesů – majetková diferenciaci venkova. Klasické rozčlenění vesnice na sedláky, chalupníky, domkáře, podruhy a čeledíny zůstávalo nadále zachováno, ale jednotlivé kategorie obyvatelstva se utvářely ve větším měřítku jako relativně samostatné skupiny s odpovídajícím vědomím, resp. sebevědomím. Tyto rozdíly se zřetelně promítly v samotném roce 1848 v diferencovaném postoji sedláků a domkářů k připravované a prováděné agrárně politické reformě.

Sedláci a chalupníci měli v rukou – i když jen jako užitkoví vlastníci – nejcennější výrobní prostředek – půdu. Vedle samotné práce v zemědělství někdy také provozovali venkovské řemeslo, které však bylo především záležitostí domkářů. Venkovské řemeslo bylo až do poloviny 19. století – a v určitých oblastech ještě dlouhou potom – velice hojné a patřilo nerozlučně k venkovskému životu. V podmínkách nerozvinutých tržních vztahů, kdy venkov získával jen relativně málo peněz, za které by mohl nakupovat řemeslnické výrobky ve městech, bylo venkovské řemeslo životní nezbytností. Vedle samostatných domkářů, kteří – pokud neprovozovali řemeslo – pracovali většinou za mzdu u sedláků, vykonávali vlastní práce v zemědělství osobně závislí čeledíni a děvečky jako námezdné pracovní síly sedláků.

Sociální postavení čeledínů dokumentuje nejlépe, do jaké míry byly vztahy ekonomické závislosti a z nich vyplývající vykořisťování překryty a deformovány mimoekonomickými vztahy. Čeledín byl vázán zpravidla roční smlouvou, která jeho zaměstnavateli dávala jisté disciplinární pravomoci a současně jej činila osobně odpovědným za čeledínovo chování. Na druhé straně se „dobrý“ čeledín stával fakticky členem domácnosti, žil v nejužším osobním kontaktu s rodinou hospodáře. Tento vztah nezřídka ústil ve ztotožnění zájmů, když např. čeledín na veřejnosti bránil pověst anebo čest svého hospodáře.

Velice úzké příbuzenské svazky v malých venkovských poměrech byly rovněž významným faktorem, který podstatnou měrou určoval život na vesnici. V období relativně malé migrace obyvatelstva v druhé polovině 17. a 18. století vznikaly skutečné „vesnické rodiny“, kde si všichni byli vzájemně strýčky a tetičkami. Tyto vazby byly navíc ještě propojovány institucí kmotrovství, která v této době nebyla zdaleka formální.

Všechny vztahy osobní ať již pozitivní či negativní vázanosti a závislosti venkovských obyvatel nebyly odrazem později idealizovaných „idylických“ venkovských poměrů, ale určitou nezbytností základního existenčního významu. Málo produktivní a jen velice pomalu se přetvářející zemědělská výroba byla ještě zcela závislá na přírodních a klimatických podmínkách a kolísala od extrému k extrému někdy v rozmezí několika let. Skladba české lidové stravy nejen v neúrodných ale i úrodných oblastech ukazuje, že ve většině dřevěných doškových statků a chalup – zděné domy se začaly stavět na venkově ve větším měřítku až od poloviny 19. století – se jedlo velice prostě a nenáročně. Relativně hladová léta nebyla ani v první polovině 19. století výjimkou.¹⁰ Lidé byli osudově spojeni přibližně stejnými životními podmínkami, určitými společnými stereotypy, zvyklostmi a mravy. Někdy radostným, někdy velice trpkým, ale zpravidla nevyhnutelným údělem venkovského člověka bez rozdílu jeho místního sociálního postavení byla obtížná a náročná práce, jejíž výsledky mohly být vždy nepřízní „osudu“ zcela zničeny. Až fatální závislost venkovského člověka na přízní či nepřízní počasí se barvitě zrcadlila v příslovecné pověrčivosti, připomínající dávné pohanské zvyklosti. Tato závislost na přírodě formovala podstatnou měrou společenské vědomí venkovského člověka ještě v první polovině 19. století a přetrvávala celá další desetiletí.

Vedle zemědělské práce a venkovského řemesla hrála od druhé poloviny 18. století zvláště v horských a podhorských krajích ve stále větším měřítku roli také domácí práce. Domácká práce nabyla v první polovině 19. století zvláště v textilní výrobě masového charakteru a téměř v každé pohorské chaloupce pracoval ruční přádlák či tkadlec. Faktorský systém, kterým byla většinou domácká práce organizována, přetrvával původní manufakturu a ve změněné podobě se udržel po určitou dobu i v podmínkách tovární výroby. Do oblasti domác-

ké práce pronikaly relativně nejdříve a nejhloběji kapitalistické výrobní vztahy, i když zdaleka ne v autentické podobě. Obchod přízí a plátnem byl v rukou jednotlivců či celých obchodních společností, avšak pohyb suroviny, polotovaru a tovaru byl závislý na určitých striktních předpisech, určujících, kdo komu směl prodávat a od koho kupovat. Charakter námezdního vztahu mezi domácím tkalcem a překupníkem-obchodníkem se měnil od dvacátých a třicátých let 19. století. Faktor-kupec se měnil v průmyslového kapitalistu a domácí dělník – který dosud sám nakupoval surovinu – se stával domácím proletářem, zcela závislým na příslušném podnikateli. Sociální a životní podmínky domácích pracovníků byly velice obtížné a o poznání tvrdší než podmínky venkovského obyvatelstva v zemědělských krajích.¹¹

Celkový obraz pozdně feudálních vztahů, založených na složitém systému zvláštních osobních vazeb a závislostí, dokresluje životní podmínky městského obyvatelstva. Typicky feudální bylo stále ještě přežívající rozdělení měst na královské a poddanské. Postavení obyvatelstva poddanských měst a městyň se v zásadě nelišilo od postavení venkovských poddaných. Tato diferenciacce – přičemž královská i poddanská města se dále členila – byla v průběhu 18. století ještě umocněna, když byla všechna města rozdělena do různých (zpravidla čtyř) tříd podle výše soudních a cechovních poplatků, případně jiných měřítek. Přes tuto neobyčejnou pestrost a rozdíly v právech a povinnostech obyvatel jednotlivých měst měla v podstatě všechna města s výjimkou Prahy zřetelně maloměstský ráz. Hospodářsky byla poměrně velice úzce spojena s nejbližším venkovským okolím a jen výjimečně fungovala jako specializovaná tržní centra širšího společenského významu.

Společenské vztahy obyvatel několikatisícových městeček byly stejně jako ve venkovském prostředí poznamenány relativně malou pohyblivostí obyvatelstva v několika předchozích generacích. Dlouhodobě se utvářející osobní vztahy a vazby se promítly odpovídajícím způsobem rovněž v maloměstském prostředí. Pocity lokální příslušnosti a vzájemnosti tak do značné míry překrýval v měšťanském a řemeslnickém prostředí případné majetkové rozdíly. Samostatnou kategorií v sociální mikrostruktuře pozdně feudálního města tvořily tzv. městské honorace, kam zpravidla patřil krajský hejtman a jeho úředníci (v případě Prahy a Brna zemští úředníci), městský magistrát, tj. purkmistr, městští radové a úředníci, tzv. městský fyzikát (městský fyzik a ranhojič), berní úředníci, policejní a poštovní úředníci. V poddanských městech k tomu přistupovala příslušná vrchnost, v městech s vojenskou posádkou pak důstojníci a vyšší vojenští úředníci. Oproti této městské honoraci tvořili ostatní měšťané a řemeslníci samostatnou kategorii, která se svým postavením opět lišila od početných vrstev městské chudiny.¹²

Měšťanstvo a zvláště cechovní řemeslnictvo první poloviny 19. století bylo v mnoha směrech ještě úzce spjato s pozdně feudálními stereotypy. Charak-

teristickým rysem tohoto období byl ambivalentní vztah měšťanstva a řemeslnictva k průmyslovému rozvoji, vyjádřený neustálým oscilováním mezi vžitou „jistotou“ a „podnikavostí nového rázu“. Z nejrůznějších důvodů – v neposlední řadě proto, že nemělo dostatek prostředků a zkušeností k realizaci náročnějších programů – přecházelo tradiční měšťanstvo a řemeslnictvo k novým formám podnikání jen s velkým zdráháním. Jen ojedinělí měšťané, většinou kupci a nikoli řemeslníci, se odvažovali prorazit uzavřený kruh pozdně feudálního malopodnikání a nastoupit cestu kapitalistické buržoazie. Hospodářský život městeček byl téměř zcela ještě v rukou cechovního řemesla, které brzy postřehlo, že industriální proces je namířen především proti němu. Za těchto okolností představovali cechovní řemeslníci jeden z nejkonzervativnějších elementů společnosti.¹³

Relativně početné vrstvy městské chudiny byly rezervoárem námezdné pracovní síly. Postavení městských řemeslnických a manufakturních dělníků, tovaryšů, sloužících, příležitostných nádeníků se v zásadě nelišilo od postavení čeledínů a sloužících na vesnici. Byli obvykle vázání přesnými policejními předpisy a se svým zaměstnavatelem spojeni poutem osobní závislosti. V tomto smyslu se postavení námezdných pracovních sil pozdně feudálního období podstatně lišilo od postavení továrního dělnictva.

Schematicky lze tedy vyjádřit základní kvalitativní model rozčleněné sociální struktury pozdně feudální společnosti první poloviny 19. století, jak vyplýval z charakteru společenských vztahů, následujícím způsobem:

I. ARISTOKRACIE:

1. Tzv. první společnost: dvorská a historická šlechta jako pozemková aristokracie či úřednická aristokracie v civilní a vojenské státní službě; vysoká církevní hierarchie z řad vysoké šlechty.
2. Tzv. druhá společnost: příslušníci nižší šlechty, nobilitovaní příslušníci svobodných povolání a finančního světa („aristokratizující se část měšťanstva“).

II. MĚŠTANSTVO, ŘEMESLNICTVO A MĚSTSKÁ CHUDINA:

1. Měšťanstvo: bankovní a kupecký kapitál, pozdně feudální městský patriciát a tzv. honorace, měšťanská inteligence a příslušníci svobodných povolání, manufakturní podnikatelé, faktoři a továrníci.
2. Řemeslnictvo: cechovní a necechovní řemeslnictvo.
3. Městská chudina: řemeslnické dělnictvo, tovaryši a nádeníci, sloužící, manufakturní dělnictvo, zárodky průmyslového proletariátu; deklasované společenské vrstvy (městský lumpenproletariát).

III. VENKOVSKÝ LID:

1. Sedláci a chalupníci.

2. Domkáři, drobná venkovská inteligence, většina venkovského řemeslnictva.
3. Venkovská chudina: sloužící a čeledíni, podruzi, domácí pracovníci; deklasované společenské vrstvy.

I když neztrácíme ze zřetele sociální a politickou aktivitu měšťanstva a části řemeslnictva jako určitých protagonistů nových vývojových možností, nelze žádnou ze zmíněných sociálních skupin pokládat beze zbytku za přímého historického předchůdce určité sociální třídy kapitalistické společnosti. Proces buržoazní revoluce znamenal naprosté rozbití a přestrukturování podmínek, revoluční přeměnu celého obrazu společnosti i jeho jednotlivých částí. Příští kapitalistická buržoazie se utvářela jak z řad aristokracie, tak z prostředí měšťanského a řemeslnického a širokých vrstev venkovského lidu. Na druhé straně moderní kapitalistický proletariát byl jako společenská třída nejen syntézou bývalých vrstev měšťské a venkovské chudiny, ale rovněž značně částí venkovského lidu, části měšťanstva a především řemeslnictva.

Již ze skutečnosti, že podstatou celé sociální struktury společnosti byl určitý typ vztahů, vyplývala relativní proměnlivost a vnitřní napětí. Sociální struktura byla dynamickým útvarem sociálních a třídních skupin. Povaha třídních a sociálních konfliktů tohoto období odpovídala typicky přechodnému charakteru společnosti první poloviny 19. století. Relativní sociální klid v ponapoleonské éře nebyl jen výsledkem úspěšně prováděných policejních opatření absolutistického státu, ale měl své objektivní předpoklady a podmínky vyplývající ze samotné povahy společenského vývoje na přelomu epoch. Mimořádná aktuálnost a význam rolnické otázky v roce 1848 ukazuje, že problém vztahu pozemkové aristokracie a venkovského lidu nebyl po celou první polovinu 19. století zdaleka vyřešenou záležitostí. Avšak josefínské reformy a s nimi související změny v přístupu k zemědělskému hospodaření do značné míry utlumily ostrost konfliktního vztahu pozemkový feudál – poddáný. Na rozdíl od 18. století, svým způsobem klasického období pozdně feudálních selských bouří a rebelií, zůstával český venkov po celou první polovinu 19. století v relativním klidu. Řešení rolnické otázky se všeobecně očekávalo a hlavním problémem doby nebyla otázka robotní či námezdné práce, tj. otázka zastaralých či moderních forem zemědělského podnikání, ale především složitá otázka, jakým způsobem tento závažný zásah do společenských vztahů na venkově provést, aniž by došlo k podstatnějšímu narušení relativní stability. Venkovský lid většinou nepocítoval své závislé postavení s takovou tíží a naléhavostí jako v předjosefínském období a jeho reakce pak byly úměrné této situaci.

Na druhé straně se setkáváme v jistém smyslu teprve v zárodečné formě se sociálními konflikty a třídními boji nového typu, a to spíše jako s jevem výjimečným než pravidelným právě na sklonku první poloviny 19. století. Instinktivní obranné třídní zápasy měšťské či venkovské chudiny signalizovaly potenciální třídní konflikty kapitalistické společnosti, ale zdaleka ještě nevyzrály v typicky dobový třídní boj. Svou intenzitou zpravidla také nepřesahovaly – až na několik výjimek ve čtyřicátých letech – rámec víceméně individuálního spontánního odporu.¹⁴

V důsledku postupného rozkladu pozdně feudální společnosti ztrácely typicky předkapitalistické formy třídních konfliktů svou ostrost a vyhraněnost, na druhé straně třídní konflikty nového typu se nemohly v podmínkách teprve se rozvíjejících společenských vztahů projevit s charakteristickou intenzitou a v autentických formách. Z této „neplnosti forem“, vyplývající z rozkladu starého a jen postupného vývoje nového společenského systému, pramenila určitá dočasná sociální rovnováha, typická pro předrevoluční přechodné období.

V souvislosti s rozvojem průmyslové revoluce, počátky agrární revoluce a změnami v dopravě se zvláště od třicátých let 19. století klasické pozdně feudální vztahy stále více deformovaly a byly prostupovány kapitalistickými vztahy. Jestliže na sklonku 18. století josefínská „revoluce shora“ v mnoha směrech předbílala možnosti společnosti, pak naopak společnost posledních dvou desetiletí před revoluční krizí 1848 daleko předstihla formálně kodifikované normy společenských vztahů. Každý nově kapitalizovaný obnos a na něm založená továrna či postavený nový kilometr parní železnice znamenal erozi pozdně feudálních společenských vztahů. Absolutistický stát nebyl ochoten a schopen účelnými reformami překlenout půlstoleté období nečinnosti a klidu. Tak postupně uzrávaly podmínky pro revoluci zdola.

2. Období buržoazní revoluce

V procesu buržoazní revoluce ve třetí čtvrtině 19. století, kdy vyvrcholil konflikt mezi společností a státem, byly výrobní a společenské vztahy a na nich založené sociální třídy, vrstvy a skupiny radikálně přetaveny. Přechodné období vzájemného prolínání a složitých kombinací pozdně feudálních a kapitalistických vztahů jednoznačně skončilo.

Podstata zásadní společenské změny spočívala v tom, že výrobní vztahy byly zbaveny všech tradičních mimoekonomických pout a redukovány na zbožné peněžní vztahy. Systém parciálních svobod a nesvobod byl nahrazen uni-

verzální svobodou nezastřené a prosté ekonomické závislosti. Byl likvidován feudální monopol výrobních prostředků, tržních a podnikatelských výsad a tím osvobozena tvořivá lidská aktivita. Ekonomická podstata mezilidských vztahů ve výrobní sféře se pak pronikavým způsobem odrazila v široké škále společenských vztahů vůbec.

Nové kapitalistické společenské vztahy se utvářely v souladu s celkovým rytmem revolučního procesu. Politická a státní krize v letech 1848–1849 donutila vládnoucí společenské vrstvy k tomu, aby hrozící revoluci zdola přeměnily v kontrolovanou a regulovanou reformní činnost shora a tak realizovaly dobově nezbytné změny, umožňující další společenský rozvoj. Znamenalo to především uvolnit podmínky pro podstatné zrychlení industrializačního procesu. Prudce se rozvíjející západoevropský kapitalismus donutil prolomit „čínskou zeď“ na hranicích monarchie a nastoupit cestu hospodářských reform, které by kodifikovaly nové společenské vztahy, bez nichž byl jakýkoli hospodářský vývoj nemožný.

Nejzávažnějším krokem v procesu přeměny společenských vztahů byla likvidace poddanství na samém počátku revolučního procesu. Restaurovaný neoabsolutismus si nemohl dovolit v této otázce ústup a naopak musel sám aktivně složitý výkup z roboty organizovat a provádět. Zrušením patrimoniálního svazku byly vykupovány staré urbaniální povinnosti poddaných a současně tak rušena instituce tzv. děleného vlastnictví, které znal ještě občanský zákoník z roku 1811. Půda se stávala nedílným soukromým majetkem vykupujícího se sedláka, i když ne ještě v pravém slova smyslu kapitalistickým zbožím, se kterým mohl rolník naprosto svobodně nakládat. Zrušení patrimoniální soustavy rovněž nebylo spojeno s rušením určitých výsad a práv (zvláště tzv. propinační právo), která poskytovala bývalé vrchnosti v některých odvětvích výrobní monopol. Teprve dalšími podstatnějšími úpravami v průběhu šedesátých let, tj. již v podmínkách politického dovršení revoluce, byly až na nepatrné výjimky odstraněny všechny mimoekonomické bariéry, bránící tomu, aby se půda stala kapitalistickým zbožím (otázky dědičnosti a dělitelnosti půdy) a současně také všechna privilegia bývalé vrchnosti (zvláště propinační práva).

Za stejných předpokladů a se stejnými záměry byly realizovány zásadní změny rovněž v oblasti nezemědělského podnikání. V jednotném živnostenském řádu z roku 1859 se v podstatě plně prosadily základní doktríny ekonomického liberalismu a složitý systém parciálních svobod, výsad, výhod či omezení byl nahrazen univerzálním principem značně rozsáhlé podnikatelské svobody. Možnost akumulovat kapitál jen s přihlédnutím k ekonomické výhodnosti či nevýhodnosti bez dalších podstatnějších omezení znamenala pronikavou změnu ve výrobních vztazích. Proklamovaná podnikatelská svoboda

znamenala současně „svobodné“, tj. státními zásahy minimálně omezované konkrétní formování společenských vztahů. Stát garantoval právními normami a svými mocenskými prostředky nedotknutelnost soukromého vlastnictví. Jinak však vztah zaměstnavatele a zaměstnance zůstával z pracovněprávního hlediska výlučně soukromou záležitostí obou stran a byl ovlivňován jen obecně platnými etickými principy, které ovšem neměly povahu právní závaznosti.

Nové společenské vztahy se promítly nejen v odpovídajících změnách Všeobecného občanského zákoníku. Prosazující se buržoazie požadovala v šedesátých letech více, a to především formální garanci základního katalogu buržoazních občanských svobod včetně svobod politických. Nejpodstatnějším naplněním tohoto postulátu byl komplex zákonů tzv. prosincové ústavy z roku 1867, především pak zákon č. 142 o všeobecných občanských právech, který mj. znovu potvrdil, že „jakýkoli poddanský svazek je navždy zrušen“.¹⁵ Vítězící buržoazní revoluce tak právně zakotvovala a politicky zajišťovala základní podmínky kapitalistických společenských vztahů, jak se urychleně dotvářely v předešlých dvou desetiletích.

Na této základní skutečnosti nemění nic podstatného to, že vývoj kapitalistických výrobních a společenských vztahů neprobíhal v podmínkách habsburské monarchie v exemplárně krystalické „čisté podobě“. Také v tomto smyslu se projevil nerovnoměrnosti vývoje kapitalismu jako takového. Tak jako nebyl revolučně „důsledně“ rozbit tradiční politický systém, ale pouze transformován a adaptován novým společenským podmínkám, tak do značné míry přetrvávaly staré stereotypy, modifikující autentickou formu nových společenských vztahů. Na tyto vztahy se s přirozenou setrvačností přenášely a roubovaly po staletí vědomě pěstované a hluboce zakořeněné patriarchální poměry. Duchovně plytké filistrovství a po generace potlačované sebevědomí – jako přirozený protiklad maxima habsburské politiky: vše pro lid, ale nic skrze lid! – nemělo vliv jen na vlastní sféru politického života, ale také přiměřený dopad na utváření a formování nových společenských vztahů.¹⁶ Přes tyto zpomalující vlivy, umocněné navíc v padesátých letech dočasně výjimečným postavením katolické církve, se přece jen ve stále větším měřítku prosazoval „osvobozený podnikatelský egoismus“, který vtiskl svou určující pečeť novým společenským vztahům.

Nové výrobní a společenské vztahy vytvářely předpoklady pro odlišné utváření sociálních tříd, vrstev a skupin a celkovou změnu obrazu sociální struktury společnosti. Kapitalistické vztahy indukovaly „sociální zemětřesení“, které rozbilo strukturu pozdně feudální společnosti. Na jejích troskách vznikaly nové třídy a vrstvy a také nová základní osa sociální struktury kapitalistické společnosti, charakterizovaná vztahem kapitalistické buržoazie a moderního proletariátu.

Geneze kapitalistické společnosti v revolučním období třetí čtvrtiny 19. století měla pozoruhodné rysy. Jako by byly znovu rozdány karty a všichni se stali „kandidáty existence“. Nové průmyslové a obchodní podnikání otevřelo – na rozdíl od zemědělství, kde omezený rozsah půdy mj. limitoval možnost kapitálových investic – zdánlivě zcela „neomezené možnosti“. Bylo možné stavět další a další továrny, kanály a průplavy, obepnout celou zeměkouli železnými obručemi železničních tratí, vynalézat nové a nové technické a technologické zařízení. To vše se mohlo stát předmětem zájmu kapitálu. Z optimistické důvěry v „neomezené možnosti“ vyvěrala příznačná zakladatelská horečka šedesátých let 19. století, kdy vyrůstala jedna akciová společnost za druhou. Bariéra kolísání mezi vžitými jistotami a novými formami podnikání byla prolomena. Více či méně seriózně podnikali a spekovali velkopodnikatelé, své štěstí a možnosti zkoumali počestní měšťáci a maloměšťáci a svou životní příležitost hledali malí a trpasličí akcionáři. Individuálnímu vědomí unikala jednoduchá skutečnost, že každá další rozšířená reprodukce kapitálu znamenala také rozšířenou reprodukci námezdní pracovní síly a že naplněné možnosti jedněch byly současně proletarizací druhých.

Avšak tato zdánlivě naprosto volná hra a tvorba sil nebyla zdaleka rovnocenným startem všech účastníků. V procesu přeměny jedné třídní společnosti v jinou třídní společnost se přes změněné podmínky a formálně rovnou příležitost projevil důsledek majetkové diferenciaci předchozího vývoje. Vedle akumulovaného kupeckého a bankovního kapitálu se uplatňovaly kapitalizované peněžní prostředky bývalé pozemkové aristokracie. Možnosti měšťanstva a řemeslnictva byly značně skrovnější a jeho eventuální sociální vzestup spojen s řadou obtíží. Výjimečné kariéry „mužů z lidu“, kteří se ve smyslu pozdější heroizace cílevědomostí, prozíravostí, šetrností, podnikavostí atd. vyšplhali rychle po společenském žebříku, jsou určitým atypickým příkladem. Tím nemá být nijak snižována aktivita skutečných tvůrců technického pokroku, verneovských zanícenců a do úmoru pracujících vynálezců z řad kapitalistů. Tito lidé, kteří se ostatně celým svým životním stylem a nároky podstatně lišili od pouhých rentiérů, nebyli zdaleka typickými představiteli své vlastní společenské třídy. Vedle nich by bylo možné jmenovat celou řadu příkladů kariéry „mužů z lidu“, jejichž sociální vzestup se ubíral zcela jinými cestami a také nebyl nikdy buržoazní literaturou heroizován. Celá řada skandálů na přelomu šedesátých a sedmdesátých let pak v průběhu hospodářské krize sedmdesátých let nejlépe dokumentovala, kdo určoval rozhodujícím způsobem charakter nových společenských vztahů a do jaké míry skutečně neslychané možnosti kapitalistické podnikání poskytovalo.

Proces vytváření moderní buržoazie byl určitou selekcí mála vyvolených z mnoha povolanych či lépe řečeno z mnoha se pokoušejících. Participovali na

něm s podstatnými rozdíly příslušníci všech předchozích společenských vrstev, pozemkoví aristokraté, úřednická aristokracie, měšťanstvo, řemeslnictvo, vrstvy venkovského lidu a do určité míry dokonce i příslušníci městske a venkovské chudiny. Pravidlem býval vzestup bývalého aristokrata, často se uskutčnil v případě bývalého měšťana, nebyl výjimkou ani mezi bývalým řemeslnictvem a venkovským lidem, zcela atypickou výjimkou však byl sociální vzestup příslušníka městske a venkovské chudiny. Vstupem do nových společenských vztahů ztratili příslušníci jednotlivých společenských vrstev své původní sociální postavení ve staré společenské struktuře a získávali kvalitativně nový statut.¹⁷

Neobyčejně živelné a zdánlivě nepřehledné formování buržoazie jako moderní společenské třídy v období buržoazní revoluce odpovídalo extenzivním formám akumulace kapitálu a bylo jeho sociálním odrazem. Zdánlivě neomezená možnost investovat kapitál kdykoli, kdekoli a kamkoli vytvářela zdánlivě přístup komukoli. V ekonomickém procesu, který již nebyl uměle deformován, platila zlatka knížete Schwarzenberga stejně jako jemu kdysi poddaného chalupníka. Tato skutečnost přestala být samozřejmostí v okamžiku, kdy se vyčerpaly možnosti další extenzivní akumulace kapitálu a kdy se „uzavřel kruh“. Toto uzavření znamenalo v sociální sféře dokončení formování moderní buržoazie jako nové společenské třídy. Skončilo období, kdy kapitalista vytvářel kapitál, a začalo období, kdy si kapitál začal vytvářet kapitalistu. Neboť kapitál nepotřeboval „hodně kapitalistů“, ale neobešel se ve stále větším měřítku bez nové námezdní práce.

Překotnému „zakládání“ buržoazie jako nové společenské třídy odpovídal na opačném pólu neméně dynamický proces konstituování moderního proletariátu. Nejednalo se jen o prostou syntézu či mechanické soustředění širokých vrstev bývalé městske a venkovské chudiny a části řemeslnictva či venkovského lidu. Podstatným momentem pro zrod moderního proletariátu jako společenské třídy kapitalistické společnosti byl masový vznik továrního dělnictva jako základní složky dělnické třídy. Tovární dělnictvo se stávalo v revolučním období kvalitativně nejvýznamnější částí dělnické třídy a vlastní páteří s trvalými integračními funkcemi. Jestliže v prostředí řemeslnického, zemědělského, domácího dělnictva a dělníků v různých službách do jisté míry přežívaly prvky osobní závislosti, překrývající vlastní podstatu ekonomického vztahu zaměstnavatel – zaměstnanec, pak v podmínkách tovární výroby se kapitalistické vykořisťování jevílo ve zcela otevřené podobě.

Sociální polarizace společnosti vyplývala z podstaty kapitalistických společenských vztahů jako společensky rozhodujících a určujících. Tyto vztahy se však konkrétně historicky nere realizovaly šablonovitě v naprosto shodné formě a stejnou intenzitou, ale diferencovaně v souladu s postupující kapitalistické

kou dělbu práce, rozvojem moderní tovární výroby a velkovýroby v jednotlivých odvětvích a stupněm kapitalistické industrializace vůbec. Vedle kapitalistické tovární výroby přetrvávala v podmínkách nové společnosti stále ještě ve značné míře řemeslnicky provozovaná malovýroba. Avšak na rozdíl od předchozího období již řemeslnický malovýrobce nebyl chráněn soustavou cechovních či jiných privilegií a musel se přizpůsobit kapitalistickým podmínkám produkování. Přetrvávající malovýroba nevytvářela v rámci kapitalismu svůj vlastní „výrobní styl“, nýbrž existovala tam a do té míry, pokud to rozvíjející se velkovýroba připouštěla. V souvislosti se sledováním ekonomického vývoje jsme konstatovali, že poměrně značný rozsah malovýroby v některých výrobních odvětvích a relativně značný počet malovýrobců je jen dokladem toho, že ani značně dynamický rozvoj ekonomiky ve třetí čtvrtině 19. století neznamenal ještě dosažení takového stupně rozvoje výrobních sil, kdy byla možná okamžitá masová expropriace drobného vlastnictví, a že tento vývoj jen odrážel odpovídající zpoždění ekonomiky českých zemí v evropských relacích. Přesto znamenal i tento méně impozantní nástup tovární výroby potenciální nebezpečí pro veškerou malovýrobu. Ze značně nejistého ekonomického postavení malovýrobce pak vyplývala jeho sociální nejistota a labilita.

Bezprostředním důsledkem ekonomických, sociálních a politických změn v průběhu revolučního procesu bylo upevnění kapitalistických společenských vztahů a na nich založené základní společenské struktury jako výchozího bodu dalšího vývoje. Se starou společností mizely také její vrstvy a třídy a na půdě nových společenských vztahů vznikaly v elementárním procesu přetváření třídy a vrstvy nové.

V procesu buržoazní revoluce skončilo také období relativní sociální rovnováhy a utlumení sociálních a třídních konfliktů. Přímo úměrně růstu společenského bohatství narůstala nerovnoměrnost jeho rozdělování. Nesčetné doklady o životních a existenčních podmínkách dělnictva právě ve vrcholné fázi dotváření kapitalistických společenských vztahů jsou dnes až neuvěřitelně drastickým obrazem moderního zotročení člověka. K akumulaci kapitálu a zisku se v podmínkách ekonomického liberalismu používalo všech ještě únosných metod. Dlouhá pracovní doba v primitivních podmínkách a při kasárenském továrním režimu plně absorbovala všechny fyzické a duševní síly člověka a měnila jej v „mluvící nástroj“ odcizený lidské podstatě. Toto ponižující odcizení v podmínkách nejhlubší lidské bídy bylo jen rubem odcizení a rozkladu lidských hodnot v prostředí zlatého mamonu a barbarského opojení z obohacování se.¹⁸

S novou polarizací bohatství a bídy v období dovršení kapitalistických společenských vztahů vyrostly rovněž objektivní podmínky nového typu třídních konfliktů a sociálních bojů. Doba individuálních protestů a vystoupení men-

ších skupinek byla vystřídána masovějšími a kolektivnějšími akcemi. Moderní proletariát jako zformovaná společenská třída nastupoval na sklonku této epochy rovněž složitou uvědomovací cestu, která měla dát jasný cíl a smysl jeho emancipačnímu boji. Počátky politické organizovanosti na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století znamenaly kvalitativní přelom a signalizovaly zjevně nové formy sociálních zápasů, plně již odpovídající podmínkám kapitalistické společnosti. Souběžně s počátky politické organizace dělnictva a pokusy o první kvalifikovanější ideovou orientaci kulminoval v rozsáhlém měřítku spontánní ekonomický boj. Symbolickým předělem v tomto ohledu byla veliká svárovska stávká z roku 1870, krvavý a do této doby rozsahem a důsledky neznámý sociální zápas textilního dělnictva na severu Čech. Tento konflikt, který měl již ve své době značnou publicitu, zjevně prokázal skutečný charakter společnosti, která byla založena na kapitalistických výrobních a společenských vztazích.

3. Sociální důsledky rozvoje kapitalismu v zemědělství

Rozvoj kapitalistického podnikání v zemědělství od padesátých let 19. století vedl k urychlenému rozkladu pozdně feudálních vztahů a formování nové třídní struktury vesnice. „Osvobození“ venkovského lidu znamenalo nejen zrušení jeho bývalé poddanské závislosti, ale současně také pouta solidarity, které utvářelo z venkovského lidu sice diferencovanou, nicméně jednotnou sociální skupinu.

Zrušení poddanství a roboty znamenalo jednak změnu právního postavení bývalého poddaného, tj. zrušení poddanského svazku vrchnostenské jurisdikce, za druhé pak odstranění tzv. vrchnostenského hlavního vlastnictví, tj. zavedení neděleného soukromého vlastnictví. Rolník, který byl dosud formálně uživatelem půdy, se stal nyní jejím jediným vlastníkem. V souvislosti s tím byly zrušeny všechny dávky spjaté s předchozí formou vlastnictví půdy.¹⁹

Formálně i fakticky byly rozeznávány tři kategorie zrušených práv:

- a) práva, která vyplývala z určitého přetrvávajícího osobního svazku (nucení k odběru piva apod.), která byla zrušena bez náhrady;
- b) práva, která vyplývala z emfiteuse, tj. z povinnosti vůči církvi, školám a jiným veřejným institucím, jež byla zrušena za plnou náhradu;
- c) urbaniální povinnosti poddaných vůči vrchnosti (především roboty), které byly zrušeny proti „mírnému odškodnění“.

Tato náhrada – „mírné odškodnění“ – činila zpravidla dvě třetiny čisté hodnoty feudálních břemen. O ekonomickém významu robotní práce svědčila

skutečnost, že její hodnota měla být oceněna nejvýše jednou třetinou hodnoty svobodné pracovní síly. Jedna třetina z celkové sumy byla odečtena jako ekvivalent za daně, které platila vrchnost z urbaniálních dávek státu, druhá třetina byla placena prostřednictvím zemského rozpočtu (tj. obyvatelstvem celé země) a konečně poslední třetinu měl splácet příslušný rolník. Výpočetná roční hodnota náhrady byla kapitalizována dvacetinásobkem, který se stával hypotečním dluhem a měl být umořen čtvrtletními splátkami ve dvaceti letech. Příslušná třetina, kterou platila země, měla být splácena a byla splácena ze zvláštních zemských fondů („vyvazovací fondy“) v ročních splátkách po dobu čtyřiceti let.

Celková hodnota náhrady činila v českých zemích zhruba 90 milionů zlatých, z čehož asi 80 procent připadalo bývalým vrchnostem a zbytek veřejným institucím. O obrovském rozsahu a významu celé akce svědčí skutečnost, že v Čechách platilo náhradu celkem 578 341 osob, na Moravě 333 199 osob a ve Slezsku 53 884 osob. Nárok na náhradu mělo v Čechách 22 762 osob a korporací (z toho 1231 vrchností), na Moravě 4091 (505 vrchností) a ve Slezsku 1596 (176 vrchností).

Zrušení robotních povinností a patrimoniálních svazků za náhradu mělo pronikavé ekonomické a sociální důsledky a rozhodlo o tzv. pruské cestě vývoje kapitalismu v českém zemědělství. Stalo se příznačnou formou akumulace kapitálu, neboť v rukou bývalých pozemkových aristokratů se ocitaly obrovské sumy, které jim umožnily poměrně rychlý přechod ke kapitalistickému podnikání. Největším pozemkovým vlastníkům v Čechách – Schwarzenbergům – byla přiznána náhrada ve výši dva a čtvrt milionu zlatých a značné kapitálové sumy získaly rovněž další nejvýznamnější šlechtické rody (Lobkowiczové, Waldsteinové, Kinští, Dietrichsteinové, na Moravě především Lichtensteinové). Těchto prostředků využívali velcí pozemkoví vlastníci nejen k investicím ve vlastní zemědělské výrobě, ale pronikali rovněž do bankovního podnikání a průmyslové výroby, a to zvláště tam, kde tato výroba byla spjata se zemědělstvím.²⁰

Zrušením roboty se stala půda soukromým vlastnictvím rolníků, nebyla však ještě kapitalistickým zbožím v pravém slova smyslu. Příslušné zákony a jejich prováděcí nařízení z let 1848 a 1849 výslovně podotýkaly, že se jimi neruší starší josefínské patenty regulující a omezující volnou směnitelnost a dělitelnost půdy. Tento stav byl zásadně změněn teprve zákony z let 1868 (pro Moravu) a 1869 (pro Čechy a Slezsko), kterými byla prohlášena naprostá dělitelnost a tedy i směnitelnost půdy, omezená pouze šlechtickým fideikomisem a výminkářstvím, pokud se jednalo o rolnickou půdu. Tím se stala půda skutečným kapitalistickým zbožím.

Kapitalistický statkář a velkostatkář s více než 20 ha realizoval téměř 90 procent své produkce na trhu.²¹ Malí rolníci s půdou do 5 ha přicházeli na trh

zhruba s polovinou své výroby. Přitom ovšem vlastní konzum v maloroľnických rodinách byl podstatně nižší než v rodinách velkostatkářů. Podle odhadů z přelomu století spotřebovala roľnická rodina s půdou do 2 ha až 20krát méně než velkostatkářská rodina s půdou přes 100 ha. Poloproletáři a maloroľníci tedy na trhu uplatňovali produkt, který byl vlastně částí ekvivalentu jejich vlastní pracovní síly. Při nízké produktivitě práce v maloroľnických hospodářstvích nezaručovaly tržní ceny, diktované zemědělskou velkovýrobou, ani prostou reprodukci kapitálu. Malý vlastník půdy byl vytlačován do sféry námezdní práce, kde musel hledat dodatečné prostředky k obživě.

Jinou – ve druhé polovině 19. století značně rozšířenou – možností bylo hledat další půdu. Pronajímání či propachtování půdy se stalo v průběhu třídního rozkladu vesnice jednou z typických forem kapitalistického vykořisťování. Na přelomu 19. a 20. století hospodařila zhruba třetina všech roľníků zčásti nebo zcela na pronajaté půdě. Nejvíce pronajaté půdy nacházíme v kategoriích do 2, resp. 5 ha a pak od 50 ha. Jednalo se o ekonomicky i sociálně odlišné formy nájmu – o nájem maloroľnický a velkostatkářský. Pro malého roľníka byla najatá půda víceméně možností rozšířit pracovní příležitost a neměnila nic na jeho ekonomicky podřadném postavení na trhu. Pro velkostatkáře byla pronajatá půda vždy promyšleným předmětem možného kapitalistického zisku.

Obhospodařování vlastní či pronajaté půdy vyžadovalo zvláště v počáteční fázi značné kapitálové investice. Tak vzrůstala v souvislosti s rozvojem moderního úvěrového systému v průběhu druhé poloviny 19. století zadluženost malých a středních roľníků. Zvláště kritickým se toto zadlužení stávalo od osmdesátých let v době agrární krize, kdy ceny zemědělských produktů klesaly podstatně rychleji než úroková míra. V letech 1868–1902 vzrostlo celkové zadlužení roľnictva o více než 210 procent, přičemž v kategorii zemědělců do 5 ha bylo zadluženo zhruba 60–70 procent hospodářství. Růst celkové zadluženosti přímo úměrně vedl k růstu počtu exekucí. Jen v Čechách bylo v letech 1868–1902 ročně exekučováno průměrně 2800 roľnických hospodářství, z čehož dvě třetiny připadaly na nejmenší velikostní kategorie.

Od uzákonění volné směnitelnosti půdy neobyčejně vzrostl pohyb vlastnictví půdy. V letech 1868–1887 byla v Čechách průměrně ročně evidována vlastnická změna u jedné desetiny celkového počtu usedlostí. Z toho více než tři čtvrtiny připadaly na prodej z volné ruky a jen čtvrtina změn souvisela s exekucí, případně dědictvím. Důsledkem volného prodeje půdy byly značné přesuny v celkové skladbě pozemkového vlastnictví. Počet zemědělských usedlostí vzrostl za období 1860–1890 přibližně o 30 procent. Přitom je charakteristické, že tento růst lze připsat výlučně na konto nejmenších a největších kategorií pozemkového vlastnictví. Počet usedlostí s rozlohou do 5 ha se

zvýšil za toto období asi o 90 procent, počet usedlostí s více než 100 ha o více než 100 procent. Naproti tomu zaznamenáváme asi patnáctiprocentní úbytek v kategorii od 10 do 50 ha. Se stejným jevem se setkáváme, přihlížíme-li nejen k počtu vlastnictví, ale také k rozloze půdy. Rovněž zde klesal podíl středního vlastnictví na úkor drobného a především velkého.

Drobení půdy na jedné straně a centralizace a koncentrace kapitálu na straně druhé bylo typickým projevem rozvoje kapitalistických vztahů v zemědělství. „Zánik středního stavu“ byl markantním sociálně ekonomickým jevem, který neušel pozornosti současníků a stal se jedním z podstatných impulzů politického agrarismu. Tendence ke kapitalistické velkovýrobě jen dále prohlubovaly majetkovou diferenciaci. O stupni dosažené polarizace pozemkového vlastnictví na počátku 20. století svědčí následující údaje:²²

Struktura vlastnictví zemědělské půdy v českých zemích v roce 1902
z celkového počtu zemědělských závodů připadalo do příslušné kategorie %

	Čechy	Morava	Slezsko
0–2 ha	45,1	50,7	48,8
2–5 ha	25,1	22,7	24,1
5–20 ha	22,8	21,9	21,5
20 a více ha	7,0	4,7	5,6

V rukou kapitalistických podnikatelů s půdou větší než 20 ha bylo zhruba 60 procent půdy, v rukou maloročníků a proletářů asi 15 procent, přičemž zbývajících 25 procent bylo obhospodařováno rolníky v kategorii od 5 ha do 20 ha. Kapitalistický charakter většiny zemědělských závodů s půdou větší než 20 ha vyplýval mj. také z toho, že tyto podniky byly rozhodující měrou odkázány na námezdní pracovní sílu a jediné mohly efektivněji využít stále ještě značně nákladné zemědělské stroje a mechanismy. Více než 85 procent hospodářství o rozloze 20 a více ha používalo na přelomu století námezdní pracovní síly, v kategorii od 50 ha to byly prakticky všechny podniky. S výjimkou specializovaných zemědělských podniků (zahradnictví, chmelařství, zelinářství, vinařství apod.) naproti tomu nepřicházelo najímání cizí pracovní síly v kategoriích do 5 ha v úvahu. Odlišnější situace byla na středních hospodářstvích, kde v kategorii od 5 do 10 ha používala zhruba již třetina závodů námezdní síly, v kategorii od 10 do 20 ha již téměř dvě třetiny.

Uvolnění „světa malých sociálních struktur“ a vytvoření společensky univerzálních výrobních vztahů vedlo k „otevření“ venkova a jeho intenzivnější konfrontaci s městem. V důsledku toho se pak utvářel pro kapitalismus typický rozpor mezi městem a venkovem jako mezi dvěma odlišnými životními styly. Kapitalistické město zde vyrůstalo se všemi svými protiklady jako histo-

ricky nový civilizační útvar, zatímco venkov ztrácel svou původní tvářnost a procházel nikoli procesem výstavby, ale přestavby. Kapitalistické výrobní vztahy nepřipouštěly výjimku a prosadily rovněž ve venkovském prostředí sociální diferenciaci na podstatně odlišných principech než v předchozí společnosti. V procesu rozkladu pozdně feudálního venkovského lidu se vesnice utvářela jako třídně strukturovaná část kapitalistické společnosti jako integrovaného celku. S přihlédnutím k ekonomickému a sociálnímu postavení lze hovořit o těchto sociálních třídách a vrstvách kapitalistické vesnice druhé poloviny 19. století:

- I. ZEMĚDĚLSKÝ PROLETARIÁT: jednalo se o velice početnou vrstvu zemědělského obyvatelstva bez přímého vlastnického vztahu k půdě. Byli to převážně pracovníci v trvalém námezdním poměru (čeledíni apod.), kteří byli spjati s kapitalistickou velkovýrobou a zčásti se středními rolníky. Ženatý zemědělský dělník žil zpravidla v deputátním či vlastním domku, u kterého měl eventuálně kousek pronajaté statkářské půdy. Mimo sezonu hlavních zemědělských prací byl nucen hledat doplňkovou obživu (domácké řemeslo, příležitostné práce na stavbách apod.). Jeho postavení bylo ztíženo řadou předpisů, které značně omezovaly nejen jeho osobní svobodu, ale dokonce i právo disponovat svobodně s vlastní pracovní silou. Ve svízelných pracovních a životních podmínkách patřilo zemědělské dělnictvo k nejméně vykořisťovaným vrstvám společnosti.
- II. ZEMĚDĚLSKÝ POLOPROLETARIÁT: do této kategorie je možné zařadit vrstvu venkovského obyvatelstva obhospodařujícího vlastní a většinou též pronajatou půdu o nejmenším rozsahu (do 2 ha). Malá hospodářství nestačila ke krytí všech životních potřeb a nutila vlastníky, aby vstupovali do námezdního poměru. Šlo o vlastníky půdy, kteří sice na půdě pracovali, ale nebyli rolníky v pravém slova smyslu, protože pro ně byl příjem z námezdního poměru zpravidla nepostradatelný pro celkové zabezpečení rodiny.
- III. VENKOVSKÁ MALOBURŽOAZIE: šlo o vnitřně dost diferencovanou skupinu se třemi hlavními typy malovýrobců: venkovským řemeslníkem, maloročníkem a středním rolníkem.
 1. Venkovští řemeslníci: v této skupině se setkáváme s malými vlastníky půdy do 2, resp. 5 ha, kteří práci na vlastní či pronajaté půdě kombinovali s pravidelně vykonávanou řemeslnou prací. Na rozdíl od polo-proletářů nevstupovali trvaleji do námezdního poměru, ale současně neuplatňovali své zemědělské produkty na trhu.
 2. Maloročníci: tuto skupinu tvořili převážně rolníci hospodařící na půdě od 2 do 5 ha a částečně také na půdě od 5 do 10 ha. Pracovali na vlastní i najaté půdě a nebyli již odkázáni zcela na námezdní práci jako ne-

zbytný doplněk. Sami využívali cizí námezdní práce jen v omezené míře, ale vstupovali se svým produktem již na trh.

3. Střední rolníci: šlo o typickou kategorii tradičních „sedláků“ podle vžitých předkapitalistických představ o rolnickém hospodaření. Střední rolnictvo tvořili zčásti sedláci na půdě od 5 do 10 ha a většina hospodářů s půdou od 10 do 20 ha. Obecnou snahou středních rolníků byla hospodářská soběstačnost, projevující se mj. ve zřizování přidružených činností (dílničky, výnosnější živnosti, zvláště hospodské apod.). Užívali do značné míry již cizí námezdní práce a museli realizovat část své produkce ekonomicky efektivně na trhu. Od doby, kdy se liberalismus postaral, aby se statky staly „zbožím střížním“ (A. Šťastný z Padařova), sdílela zemědělská střední výroba osudy řemeslné malovýroby ve městech. Střední rolník měl sice perspektivy sociálního vzestupu, ale současně mu hrozilo stále více zproletarizování a pokles do kategorie závislých malorolníků. Individuální vzestup středního rolníka byl od osmdesátých let již jevem výjimečným, naopak stagnace většiny středních rolníků byla jevem společensky pravidelným. V prostředí středního rolníka byly konzervovány nejsilněji všechny tradiční stereotypy, kterých později dovedl tichou cestou – dokonce i proti zájmu středního rolníka – využít politický agrarismus.

IV. VENKOVSKÁ BURŽOAZIE: tuto společenskou třídu tvořila počtem nevelká, ale přesto vnitřně dost diferencovaná skupina statkářů a velkostatkářů.

1. Selští statkáři a velkostatkáři: jednalo se především o kapitalistické podnikatele z řad bývalých poddaných sedláků, obhospodařující více než 20 ha půdy. Tito statkáři používali výlučně námezdní práce a hospodařili plánovitě pro trh.
2. Aristokratičtí velkostatkáři: jestliže se selští statkáři s půdou většinou od 20 do 50 ha svým životním stylem nelišili od ostatních venkovských obyvatel, pak skupina nejbohatších velkostatkářů s půdou většinou přes 50, resp. 100 ha vytvářela společensky víceméně uzavřenou skupinu. Nadále přetrvávaly formální rozdíly mezi bývalým pánem a poddaným. Tato skupina se podstatně odlišovala od ostatního venkovského obyvatelstva a svým spojením s finančním a průmyslovým kapitálem vytvářela špičky venkovské velkoburžoazie.

Přesnější kvantitativní postižení sociálního rozvrstvení venkovského obyvatelstva je dosud značně obtížné.²³ Kritéria, která jsme volili pro kvalitativní rozlišení jednotlivých tříd a kategorií, mají obecný ráz a vycházejí z vlastnického vztahu k půdě jako nejvýznamnějšího výrobního prostředku. Teprve detailnější průzkum jednotlivých zemědělských oblastí (řepařská, bramborářská, obilnářská a jejich kombinace) a komplexní rozbor rostlinné i živočišné

výroby dovolí určit jisté typické výjimky a v širším měřítku zobecnit skutečnosti, které poskytnou mnohem plastičtější obraz.²⁴

Tato situace nás nezbavuje povinnosti pokusit se na základě dostupných údajů alespoň o určitý výchozí model kvantitativního vyjádření sociálního rozvrstvení českého venkova. Vycházíme přitom ze zásadních měřítek, uplatněných při kvalitativní analýze. Z výše uvedených důvodů se omezujeme pouze na globální údaje pro Čechy.

V zemědělských a lesnických závodech v Čechách bylo v roce 1902 zaměstnáno celkem 1 618 155 osob. Z celkového počtu bylo 527 198 osob označeno jako „činní rodinní příslušníci“, které z našich dalších úvah vyloučíme, protože nešlo ani o majitele ani námezdní pracovní síly ve vlastním slova smyslu. Tento poměrně značný vysoký počet pomáhajících členů rodiny byl vcelku rovnoměrně rozložen ve všech kategoriích. Na zbývajícím počtu 1 090 957 činných osob v zemědělství se podílely jednotlivé kategorie tímto způsobem:

zemědělstí dělníci a nádeníci	299 446,	tj. 28 %
poloproletáři (0–2 ha)	328 462,	tj. 31 %
malorolníci (2–5 ha)	201 141,	tj. 18 %
střední rolníci (5–20 ha)	188 137,	tj. 17 %
statkáři (20–100 ha)	49 979,	tj. 4 %
velkostatkáři (přes 100 ha)	1 236	—
vyšší úředníci a dozorcí	22 556,	tj. 2 %

Detailnější výzkum by nesporně upřesnil některé údaje, zvl. na přechodu mezi kategorií malých a středních rolníků, ale celkově by zásadní proporce kvantitativního rozložení třídní struktury venkovského obyvatelstva patrně nezměnil. Zhruba pouze jedna pětina venkovského obyvatelstva – počítáme přitom záměrně s celou kategorií středních rolníků, jejichž situace ovšem nebyla zdaleka jednoznačná – participovala na sociálním vzestupu, který umožňoval kapitalistický výrobní způsob. Zbývající čtyři pětiny obyvatelstva se ocitaly v nejrůznějších formách přímé či zprostředkované závislosti a nemalá část z nich vedla úporný každodenní boj o pouhou existenci.

S postupující změnou výrobních vztahů se na vesnici měnily společenské vztahy v nejšířším měřítku. Postupně mizely „sousedské poměry“, lidé se uzavírali, přestávali být vzájemně kmotry, strýčky a tetičkami. Od osmdesátých let 19. století se začalo užívat oslovení pane s příjmením, přestávaly do té doby běžné soukromé půjčky „bez svědků a úpisů“ a lidé si půjčovali ve veřejných peněžních ústavech. Do sedmdesátých let byly nepsaným pravidlem výhradně jen sňatky mezi venkovany, od této doby se začali mladí lidé z venkova ženit a vdávat do měst a ve větším počtu také odcházet na studie. Měnil

se celkový ráz venkovského života, způsob zábavy, staré zvyky a obyčeje při svatbách, křtu i pohřbech a lidé se začali jinak oblékat.²⁵

Přesto žila vesnice na rozdíl od zcela nově se utvářejícího kapitalistického města a velkoměsta stále ještě do značné míry z konzervativní tradice, která ovlivňovala v dobrém i špatném smyslu mezilidské vztahy. Na rozdíl od města byla vesnice stále ještě „přehledným“ sociálním útvarům, kde mezilidské vztahy podléhaly obecné kontrole. Tyto skutečnosti mj. objektivně podmiňovaly určité překrytí třídních konfliktů a ve srovnání s městem relativní sociální klid. Současně byly jedním z nejvýznamnějších faktorů, který zpomaloval třídně uvědomovací proces zemědělského dělnictva a živil určité iluze zemědělského poloproletariátu.

4. Sociální důsledky kapitalistické tovární výroby

Čtvrtstoletí dovršení průmyslové revoluce v rámci procesu buržoazní revoluce bylo klíčovým uzlovým bodem, v němž se zásadně realizovaly po deseti letech narůstající tendence a současně vytvořily předpoklady pro rychlejší a systematictější postup. Prosazení kapitalistických společenských vztahů v tomto období odpovídalo rozhodujícímu zvratu v postavení tradiční řemeslné malovýroby a moderní tovární výroby. V souladu s rozdílným prosazováním se technických a ekonomických přeměn v jednotlivých výrobních oblastech se také značně diferencovaným způsobem v konkrétně historickém procesu realizovaly základní obecné tendence.

S odlišnou intenzitou a vyzrálostí se prosazovaly kapitalistické výrobní vztahy v těch výrobních odvětvích, která neměla svou řemeslnou tradici a vznikala přímo jako kapitalistické podnikání, jinak pak v případech, kdy se v určitém odvětví po staletí rozvíjela řemeslná malovýroba. Kapitalistické společenské vztahy se tedy nerozvíjely identicky ve všech výrobních odvětvích. Těto nerovnoměrnosti pak odpovídalo značně pestré sociální rozvrstvení. Značně rozdílný byl např. stupeň vývoje v hutnictví a strojírenství na jedné straně a oděvní či obuvnické výrobě na straně druhé.

Obecně abstrahované a v celospolečenském měřítku platné sociální rozvrstvení průmyslového obyvatelstva tedy nelze mechanicky přenášet na každé jednotlivé odvětví. Všechny ze tří základních sociálních skupin průmyslového obyvatelstva kapitalistické společnosti – dělnická třída, řemeslnická maloburžoazie, buržoazie – byly vnitřně bohatě strukturovány a prodělávaly dynamický kvalitativní i kvantitativní vývoj. Obecné sociální důsledky rozvoje kapitalistických výrobních a společenských vztahů se promítly do rozčleněné sociální struktury a podnítily utváření těchto základních kategorií:²⁶

I. DĚLNICKÁ TŘÍDA: v podmínkách 19. a počátku 20. století se jednalo po největší početnější vrstvu průmyslového a řemeslnického obyvatelstva. Z hlediska diferencovaného postavení v samotném výrobním procesu rozlišujeme jako samostatné skupiny tovární proletariát, řemeslnický proletariát a domácí proletariát.

1. **Tovární proletariát:** tvořil počtem největší a rozhodující složku dělnické třídy. Jednalo se konkrétně o dělníky pracující manuálně v průmyslových podnicích s více než 20 zaměstnanci, tj. v závodech, které byly již podle dobových měřítek pokládány za tovární. Jako masová společenská vrstva se tovární dělnictvo utvářelo v období dovršení průmyslové revoluce. V průběhu dalšího rozvoje tovární výroby, zprůmyslňování dalších výrobních odvětví a koncentrace a centralizace kapitálu tovární dělnictvo nadále trvale početně vzrůstalo. Původně se rekrutovalo z nejhudších městských a venkovských vrstev a části řemeslnictva, které bylo zproletarizováno již v prvních fázích průmyslové revoluce. Po celou druhou polovinu 19. století byly řady továrního dělnictva doplňovány zčásti venkovským obyvatelstvem a ve stále rostoucí míře rovněž kvalifikovanými řemeslníky, kteří jako malovýrobci ztráceli samostatnost a byli nuceni vstupovat do námezdního poměru. Tovární proletariát byl koncentrován především v nově vznikajících kapitalistických průmyslových oblastech a v těch odvětvích, kde malovýroba byla nejrychleji zatlačována továrnou. Charakterem práce se od továrního dělnictva do určité míry lišilo hornictvo. Svým sociálním postavením – námezdní práce v podmínkách většího kolektivu – se však horník především v kamenouhelných a hnědouhelných dolech nelišil podstatněji od továrního dělníka. I když charakter hornické práce objektivně podmiňoval určité stavovskými motivované diferencované podvědomí, tvořilo hornictvo integrální část jádra moderního proletariátu, jako se utvářelo v procesu dovršení kapitalistických společenských vztahů.
2. **Řemeslnický proletariát:** jednalo se o námezdně pracující dělnictvo v závodech s méně než 20 zaměstnanci, tj. v řemeslnických dílnách starého i novějšího typu. Postavení řemeslnických dělníků v podmínkách kapitalistické výroby se lišilo od statutu námezdních pracovních sil v předkapitalistickém řemesle. Přesto však existovaly značné rozdíly mezi celkovou situací továrních a řemeslnických dělníků, projevující se také mnohstranně v ideologické a politické oblasti. Řemeslnický dělník byl v malovýrobních podmínkách spjat osobně mnohem více s příslušným podnikatelem, jeho námezdní vztah nemíval jen čistou formu prodeje pracovní síly, ale byl doplňován řadou osobních motivů apod. Na rozdíl od továrního dělníka, jenž svého anonymního vykořisťovatele mnohdy ani neznal, býval řemeslnický dělník prakticky v denním styku se svým zaměstnava-

telem, který se sám často účastnil výrobního procesu. Tak byla podstata kapitalistického – byť i maloburžoazního – vykořisťování v podmínkách řemeslné malovýroby zpravidla překrývána. Řemeslnické dělnictvo bylo teritoriálně rozptýleno po všech oblastech českých zemí a převažovalo zejména v těch odvětvích, kde si malovýroba udržela relativně silné pozice až do počátku 20. století.

3. Domácký proletariát: tvořila jej naprosto převážná část tzv. domácích pracovníků, se kterými se podobně jako s řemeslnickými dělníky setkáváme již v pozdně feudálním období. Na rozdíl od továrních a řemeslnických dělníků měli v rukou část výrobních prostředků a formálně samostatný domácký „závod“. V ekonomickém procesu však byli zcela závislí na prodeji vlastní pracovní síly. Stupeň ekonomické závislosti byl ovšem značně různý a závisel na řadě okolností. Ne všechny statisticky evidované domácké pracovníky můžeme v pravém slova smyslu pokládat za domácký proletariát. V naprosté většině případů byl domácký dělník jediným individuálním výrobcem, setkáváme se však také s ojedinělými případy, kdy v domáckých dílnách pracovalo v námezdním poměru až 20 zaměstnanců. Životní podmínky drtivě většiny individuálních domáckých výrobců byly mnohdy značně obtížné a jak ukazují výzkumy v některých oblastech (Náchodsko), řada domáckých pracovníků považovala subjektivně odchod do továrny za podstatné zlepšení a jednoznačně dávala přednost tovární práci před prací doma. Převážná většina domáckých dělníků se koncentrovala teritoriálně i odvětvově v oblastech textilní, sklářské a oděvní výroby.

II. ŘEMESLNICKÁ MALOBURŽOAZIE: do této kategorie patřila vrstva samostatně podnikajících a zpravidla manuálně pracujících malovýrobců-řemeslníků. Z hlediska ekonomického a sociálního postavení je možné rozlišit dvě základní skupiny řemeslnické maloburžoazie, a to individuální malovýrobce a kapitalistické malopodnikatele.

1. Individuální malovýrobci tvořili skupinu drobných samostatných řemeslníků, kteří sice vystupovali na trhu jako nezávislí výrobci, přitom ale nevykořisťovali přímo cizí pracovní sílu. Z této skutečnosti do značné míry vyplývala labilita jejich postavení a jejich celkový životní styl, který se navenek podstatně nelišil od životního způsobu některých vrstev proletariátu. Individuálnímu malovýrobcovi jako představiteli nejnižších vrstev maloburžoazie hrozilo bezprostředně zproletarizování. Jen zcela výjimečně se mu v období již rozvinutých kapitalistických vztahů naskytlá příležitost k sociálnímu vzestupu. Tento typ malovýrobců se udržel převážně v těch odvětvích, kde industrializační proces probíhal nejpomaleji (konfekce prádla a oděvů, výroba obuvi atd.).

2. Kapitalistický malovýrobce: do této skupiny řadíme soukromé podnikatele, kteří vlastnili řemeslnickou dílnu s méně než 20 zaměstnanci. Tato skupina tvořila klasický typ maloburžoazního podnikání se všemi podstatnými rysy moderní kapitalistické výroby i tradiční malovýroby. Na trhu vystupovali tito podnikatelé jako samostatní výrobci a současně využívali cizí námezdní pracovní síly. Kapitalistický malovýrobce nebyl ovšem již zdaleka identický s pozdně feudálním řemeslnickým mistrem. Životním stylem a sociálním postavením však byl také dost vzdálen průmyslovému kapitalistovi. Spojoval v sobě dvě protichůdné tendence: tradiční sklon k řemeslnické práci v malovýrobních formách a moderní kapitalistickou podnikavost, bez níž nemohl obstát na trhu. V průběhu průmyslové revoluce a zvláště v její závěrečné fázi se právě z těchto vrstev rekrutovala značná část pozdější průmyslové buržoazie. Relativní samostatnost si malovýrobce často udržel za cenu určitých ústupků a částečné závislosti na velkovýrobě. Vzhledem k tomu, že proces vytlačování ekonomicky neefektivní malovýroby nebyl jednorázovou záležitostí a probíhal teritoriálně i odvětvově značně diferencovaně, měla malovýroba určité možnosti „unikat“ a reprodukovat se dočasně v nových formách (změny či přizpůsobení výrobního programu nebo sortimentu zboží apod.). Určitý typ malovýroby byl dokonce v zájmu velkovýroby ekonomickou nutností, protože funkčně velkovýrobu doplňoval anebo v něm velkovýroba rozvíjela v počátečních fázích, zvl. ve stadiu technických objevů a výzkumů, svou vlastní příští podobu. Tak vznikaly nejen většinou servisní elektrodílny či autodílny, ale z „malých poměrů“ relativně nepatrných podniků se vyvíjel příští elektropřemysl a autopřemysl.²⁷

III. PRŮMYSLOVÁ BURŽOAZIE se jako společenská vrstva konstituovala v podstatě ve třetí čtvrtině 19. století jako velice tvárná a proměnlivá společenská třída, utvářená nejrůznějšími vrstvami. V průběhu hospodářské krize sedmdesátých let se nejen uzavřela další možnost „horečně zakládat a podnikat“, ale do značné míry také definitivně zformovala – a tím „uzavřela“ – buržoazie jako již konstituovaná společenská třída. Možnost dalšího vzestupu ostatních sociálních vrstev byla přísně limitována třídními zájmy a potřebami již pevně utvořené a cílevědomé buržoazní společenské třídy. Jednalo se rovněž o majetkově vnitřně diferencovanou sociální skupinu samostatných podnikatelů či podílníků v závodech s více než 20 zaměstnanci.

Tento kvalitativní model sociálního rozvrstvení obyvatelstva zaměstnaného v řemeslech a průmyslu vychází z analýzy podstaty a charakteru kapitalistického výrobního způsobu a postihuje „klasicky“ jednoduché základní členění. Je pokusem o určitou elementární obecnou typizaci, která samozřejmě při-

pouští řadu individuálních odchylek a výjimek. Každou z uvedených tříd či kategorií by bylo možné dále detailněji diferencovat a hledat určité styčné anebo zásadní třecí plochy. Tento model vyjadřuje především sociální rozvrstvení společnosti tak, jak bezprostředně vyplynulo z procesu buržoazní revoluce a jak se stalo východiskem dalších přesunů a modifikací.

Přesnější postavení kvantitativních aspektů sociálního rozvrstvení je i v tomto případě značně obtížné. V podstatě zde platí o charakteru dobových statistických pramenů totéž, co již bylo řečeno v souvislosti s vývojem v zemědělství. Výsledky systematického sčítání živnostenských závodů z roku 1902 nám však alespoň umožňují statický pohled na složení z počátku 20. století a dovolují být jen přibližnou představou o tom, do jaké míry a v jakých proporcích se sociální důsledky kapitalistických společenských vztahů projevíly v sociálním rozvrstvení společnosti.

Obdobně jako při stanovení modelu kvantitativní struktury zemědělského obyvatelstva vycházíme z údajů pro Čechy za rok 1902. Podle těchto údajů bylo v příslušném roce zaměstnáno v tzv. výrobních živnostech celkem 1 190 000 osob. Z údajů o počtu závodů a počtu zaměstnanců v jednotlivých velikostních skupinách lze rekonstruovat tyto přibližné výsledky:

Z celkového počtu všech zaměstnanců v průmyslu a řemeslech bylo:

továrních dělníků	490 000,	tj.	41 %
řemeslnických dělníků	275 000,	tj.	23 %
domáckých dělníků	200 000,	tj.	17 %
individuálních malovýrobců (závody s 1 zaměstnancem)	82 000,	tj.	7 %
kapitalistických malopodnikatelů (do 20 zaměstnanců)	101 000,	tj.	8,5 %
vyšších úředníků	25 000,	tj.	2 %
kapitalistických podnikatelů	5 000,	tj.	0,5 %

Rovněž o tomto modelu platí v zásadě totéž co o modelu sociálního rozvrstvení zemědělského obyvatelstva. Detailní výzkum by nesporně upřesnil jednotlivé údaje, ale pravděpodobně nezměnil základní proporce. Rovněž v tomto případě můžeme konstatovat, že rozvoj kapitalistických výrobních forem vedl ve druhé polovině 19. století k tomu, že víc než čtyři pětiny celkově zaměstnaných se ocitaly v závislém poměru různého stupně a intenzity.

Na rozdíl od zemědělství se v oblasti průmyslové výroby vytvářely objektivně mnohem příznivější podmínky pro sociální a třídní konflikty v rozsáhlém společenském měřítku. Jestliže v podmínkách řemeslnických dělníků a malovýrobní sféry vůbec přežívaly ještě do určité míry patriarchální poměry a eko-

nomické vykořisťování bylo zastřeno sítí osobních vztahů, pak v podmínkách průmyslové velkovýroby se třídní antagonismus buržoazie a proletariátu vyhroutil ve zcela zjevné podobě a s patřičnou ostrostí. Ne náhodou tak vtiskovalo tovární dělnictvo rozhodující ráz celému dělnickému a socialistickému hnutí.

5. Společnost na přelomu století

Další vývoj kapitalistického výrobního způsobu probíhal v zásadě na strukturální bázi, která se utvořila v průběhu procesu buržoazní revoluce. Rozmach výrobních sil a technicko-vědecké změny, zrychlený proces koncentrace a centralizace kapitálu, expanzivní tendence kapitálu v ekonomické a mocenskopolitické rovině a v neposlední řadě také nejružnější vlivy ideologické a politické podmínily určité přesuny – především značnou diferenciaci uvnitř jednotlivých tříd a vrstev –, jimiž se sociální struktura společnosti období monopolního kapitalismu lišila od „klasičky“ jednoduché struktury liberálního období.

Na rozdíl od značné sociální mobility v období vytváření „nové společnosti“, tj. dotváření kapitalistických společenských vztahů, probíhal další vývoj v rámci již „uzavřeného kruhu“ se základním půdorysem a přinášel především kvantitativní změny. Extenzivní revoluční přeměna pozdně feudálních společenských vztahů byla vystřídána evolucí kapitalismu, která nebyla zdaleka lineárním rozvedením všech původních podmínek a předpokladů. „Neomezené možnosti“ našly své přesné hranice.

Období buržoazní revoluce bylo vytvářením nových společenských vztahů, pokračující vývoj byl jejich reprodukcí, uskutečňovanou v mnohem složitějších podmínkách. Všechny další kvalitativní i kvantitativní přesuny v sociálním rozvrstvení společnosti byly již vázány výchozí strukturou, utvořenou v krizích sedmdesátých a osmdesátých let. Na podstatě charakteru společenských vztahů se nic neměnilo, avšak modifikovaly a měnily se jednotlivé formy a intenzita, s jakou se v té či oné oblasti projevíly. Vzhledem k celkově změně hospodářské a sociální politiky státu ztrácely společenské vztahy převážně privátní povahu a stávaly se nejen předmětem celospolečenského zájmu, ale také objektem určité vědomé společenské regulace.

Sociální politika státu od osmdesátých let 19. století byla v podstatě umírněnou konzervativní reakcí na uvolněný ekonomický liberalismus, který sice na jedné straně dokázal rozbít staré a strnulé společenské vztahy, ale současně nedovedl najít „své vlastní hranice“, které by zaručovaly relativní sociální stabilitu společnosti. Egoistickým individualismem směřoval ekonomický liberalismus k úplnému rozbití společnosti a vulgárně materialisticky pojatému

boji všech proti všem. Absolutizoval možnosti samoregulujících se společenských mechanismů a idealisticky harmonizoval postulát „přirozeného vyrovnávání individuálních egoismů“. Tím degradoval mocenskopolitickou funkci státu na pouhého „policajta“, který mohl mít rozsáhlé represivní pravomoci, ale žádná nebo téměř žádná pozitivní práva společenské vztahy spoluvytvářet a modifikovat. Úsilí ekonomického liberalismu tak bylo namířeno nejen proti absolutistickému státu, který si tradičně osvojoval neobyčejně rozsáhlé pravomoci, ale koneckonců proti státu vůbec. Hospodářské katastrofy sedmdesátých let a z nich plynoucí sociální důsledky nepokrytě naznačily, že sociální stabilita nemůže být výsledkem „přirozené“ automatické regulace a že naopak „přirozený“ vývoj může vést jen k totálnímu rozkladu společnosti, jak jej předvídal Marx v dějinných tendencích kapitalistické akumulace.

Státní intervence do národního hospodářství a utváření sociálních vztahů od osmdesátých let se děly v určitém kolektivním třídním zájmu vládnoucích vrstev a byly neodlučitelnou součástí represí vůči socialistickému hnutí, které své třídní požadavky formovalo již ve velice přesné podobě. Jako akt společenské regulace třídního antagonismu buržoazie a proletariátu a současně ochrany „drobného vlastnictví“ před „velkým vlastnictvím“ znamenaly hospodářské a sociální zákony osmdesátých let první – i když jen částečnou – společenskou normalizaci a právní kodifikaci nových vztahů.²⁸

Relativní stabilizace společnosti „uvnitř kruhu“ byla jak vymezením jeho vnějšího obvodu, tak také ohraničením jeho vnitřních sektorů. V tomto smyslu se stal třídní vztah buržoazie a proletariátu již ve vlastní sociální rovině – tj. odhlédnuto od politických projevů a důsledků – vyhraněnější a zřetelnější jako základní produkt nových společenských vztahů. V průběhu této základní diferenciaci se bezprostředně vyhraňovala jako samostatná sociální vrstva maloburžoazie, která byla nucena své sociální vztahy a vazby ve stále větším měřítku přizpůsobovat okolnostem základního třídního antagonismu a trvale kolísala mezi kapitálem a námezdní prací.

Tento základní vývojový trend byl současně provázen značnou diferenciací uvnitř jednotlivých společenských tříd a vrstev. V důsledku další rychle postupující dělby práce a celkových změn životních podmínek a prostředí dostávala sociální mozaika společnosti stále bohatší formy. Tato skutečnost se pak postupně projevila v utváření specificky kapitalistického systému politického stranictví odrážejícího parciální skupinové zájmy. Tyto politické změny, se kterými se setkáváme v české společnosti především v devadesátých letech, byly důsledkem sociálního rozkladu klasicky jednoduché struktury kapitalistické společnosti.

Sociální dějiny buržoazie tohoto období jsou především dějinami vědomého trvalého upevňování vytvořené základní struktury. Buržoazie se navenek uza-

vřela pružným kruhem, kterým propouštěla jen tehdy, když nebyly ohroženy základní existující vazby. Pouze tam, kde se mohl realizovat nový kapitál – tj. především v nových výrobních odvětvích –, umožňovala buržoazie eventuálně sociální vzestup a „nováčky“ sociálně ekonomicky integrovala. Další akumulace kapitálu podminila značnou majetkovou diferenciaci v samotných podnikatelských vrstvách. Nejvyšší vrstvy velkoburžoazie, spjaté osobně s finančním kapitálem, synteticky spojujícím všechny funkce pozemkového, průmyslového, obchodního a bankovního podnikání, se jako „moderní aristokracie“ – v mnoha případech to také byla skutečně rodová aristokracie – přes všechny společné třídní zájmy lišily od „chudé“ buržoazie na periférii vlastní třídy. Značná majetková diferenciaci pozemkové buržoazie byla vcelku již výsledkem předchozího dlouhodobého vývoje. Pozemková velkoburžoazie navazovala na tradice bývalých pozemkových magnátů. Značné majetkové diferenciaci průmyslové a obchodní buržoazie byly historicky novým jevem, vyplývajícím z vlastních podmínek kapitalistické koncentrace a centralizace.

Jestliže se buržoazie nadále vyvíjela a profilovala v relativně „uzavřeném kruhu“, utvářel se na druhé straně moderní proletariát jako mnohem otevřenější a „přístupnější“ společenská třída. Další rozvoj tovární výroby znamenal především trvalý růst počtu továrního dělnictva jako integrujícího činitele celé společenské třídy. V důsledku intenzivního dalšího pronikání kapitalistických vztahů do zemědělství a rozvoje tržního zemědělství početně podstatně rovněž rostly vrstvy zemědělského dělnictva.

Vedle tradičních rozdílů mezi postavením domácího, řemeslnického, zemědělského a průmyslového dělnictva se v tomto období ve společensky významnějším měřítku projevil také určité rozdíly v postavení samotného továrního dělnictva. S rostoucím zdokonalováním kapitalistických výrobních prostředků se v novém světle projevil vztah mezi kvalifikovanou a nekvalifikovanou prací. V období rozvoje a dovršení kapitalistických společenských vztahů představoval továrna z hlediska řemeslné zručnosti a náročnosti zpravidla typ práce, degradující tradiční řemeslné vlastnosti a odpovídající stavovskou čest. Tovární práce na relativně primitivních strojích a s jednoduchými nástroji kladla poměrně nízké nároky na kvalifikaci a byla také řemeslnictvem odmítána. Nepřímým, ale přesvědčivým svědectvím o stavu tovární výroby v počáteční, střední a do jisté míry i závěrečné fázi průmyslové revoluce je veliký podíl tzv. dětské a ženské práce. V souvislosti s dalším rozvojem výrobních sil a podstatným zdokonalováním strojové výroby se rozvíjelo moderní „tovární řemeslo“, které kladlo stále vyšší nároky na specifické technické znalosti a dovednosti a svou hodnotou si nezádalo s tradičním rukodělným řemeslem. Tato nová řemesla nebyla vždy přímým pokračováním starého řemesla, ale vyvíjela se z vlastních zdrojů, možností a potřeb tovární strojové práce. Tato skutečnost do

jisté míry ulehčovala subjektivně přechod části řemeslníků do průmyslové výroby. To však současně vedlo ke kvalitativní diferenciaci širokých vrstev továrního proletariátu, vzniku relativně úzké skupiny „dělnické aristokracie“, početných vrstev středně kvalifikovaných dělníků a nekvalifikovaných námezdních sil.

Značné přesuny a pohyb zaznamenáváme v postavení malovýrobců a jim blízkých tzv. středních vrstev společnosti. Tradiční řemeslo ztrácelo ve stále větším měřítku svou sociální základnu, klasický řemeslník předkapitalistického období ze sociální struktury společnosti mizel. Moderní řemeslo se vyvíjelo buď přímo v oblasti tovární strojové výroby, anebo jako její funkční doplněk. Možnosti další expanze kapitálu byly vždy limitovány mj. příslušným stupněm rozvoje výrobních sil. To dávalo malovýrobě a malovýrobci určité – i když ne zcela jisté – šance.

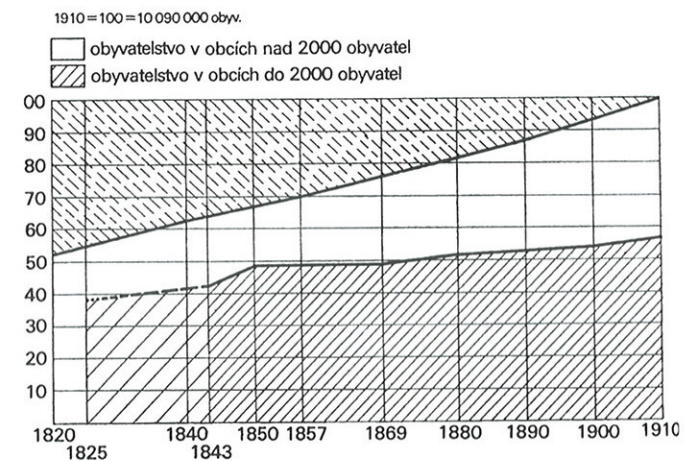
Proletarizace ve zcela specifickém slova smyslu se v širším společenském měřítku jevovala rovněž v jiné podobě. V závislém a ekonomicky samostatném postavení bez přímého vztahu k výrobním prostředkům se v rozsáhlejších měřítku ocitaly také vrstvy obyvatelstva, které se jinak svým existenčním postavením a životním stylem lišily od průmyslového a zemědělského dělnictva. V důsledku technickoekonomického rozvoje a další rozsáhlé dělby práce se na nejrůznějších úrovních v širším společenském měřítku utvářela vrstva řídicích a organizujících pracovníků, kteří v námezdním poměru ovlivňovali po technické či ekonomické stránce pracovní proces. Tato vrstva převážně technické a ekonomické inteligence vytvářela specificky nový „střední stav“ a rozmnožovala vrstvy úřednické inteligence. Svým sociálním postavením a životním stylem se blížila k buržoazii či maloburžoazii. Tato značně různorodá vrstva se neutvářela jako profilovanější společenská třída s vlastním povědomím, ale jako značně otevřená skupina se složitými a mnohostrannými vazbami a vztahy.²⁹

Vedle řemeslnických malovýrobců a většiny technické a ekonomické inteligence se ve společnosti na přelomu století setkáváme s početnou skupinou poloproletářů z maloroľnického prostředí. Tito malovýrobci, kteří většinou vyráběli jen pro sebe, si uchovali své místo díky houževnaté snaze uchránit své malé vlastnictví půdy v kombinaci s příjmy, plynoucími z námezdní práce. S typem kovořemědělce, stavořemědělce apod. se na přelomu 19. a 20. století potkáváme v poměrně širokém měřítku. Přes mnohdy velice obtížné postavení této vrstvy byly v průměru jejich životní podmínky zřetelně lepší než situace továrního dělnictva, které bylo výlučně odkázáno na námezdní plat.

Vymezení pojmu maloburžoazie jako společenské skupiny je mnohem obtížnější než objasnění pojmů buržoazie a proletariátu. Z hlediska podstatných znaků kapitalistické společnosti a vývojových tendencí kapitalismu je zřejmě účelnější hovořit při analýze sociální struktury společnosti o dvou sociálních třídách – buržoazii a proletariátu – a o ostatních sociálních skupinách jako

o společenských vrstvách. Jako aglomerace různých společenských vrstev nebyla maloburžoazie nikdy dostatečně kompaktní a v podmínkách kapitalistické společnosti ani sociálně určujícím elementem. Rovněž specificky labilní situace malovýroby, z níž rezultovalo ambivalentní postavení malovýrobců, se zdá opravňovat k tomu, abychom pojmu maloburžoazie používali jen v určitém obecném smyslu pro označení těch vrstev společnosti, které svým základním zakotvením nebyly jednoznačnou součástí dvou rozhodujících společenských tříd.

Vývoj struktury osídlení českých zemí v 19. století

Rozvoj kapitalistických společenských vztahů nezůstal omezen pouze na tzv. výrobní sféry, ale znamenal podstatnou změnu společenských vztahů vůbec. Buržoazní pojetí vlastnictví a kapitalistického podnikání postupně pronikalo do všech oblastí lidské činnosti a podstatnou měrou formovalo způsob distribuce zboží a poskytování nejrůznějších služeb. K postižení celkového obrazu společnosti je proto třeba přihlídnout rovněž k základním sociálním skutečnostem z tzv. terciární sféry.

Nejvýznamnější oblastí tzv. nevyrobní sféry byly obchod a doprava, tj. činnosti spojené bezprostředně s výrobou a svým způsobem od výroby neodmyslitelné. V těchto živnostech byla na přelomu 19. a 20. století zaměstnána zhruba jedna desetina všech činných osob. Podle statistických údajů z roku 1902 bylo přibližně 45 procent všech zaměstnaných v dopravě a obchodu dělníky, asi 35 procent tvořili individuální malopodnikatelé (převážně kupci bez námezdní pracovní síly) a zbývajících 20 procent samostatní kapitalističtí

podnikatelé, z nichž drtivá většina měla statut malopodnikatelů s podniky s méně než 20 zaměstnanci. Moderní velkovýrobní formy se prosazovaly v obchodní sféře podstatně pomaleji; za daného stavu rozvoje výrobních sil nebyl ještě širší přechod k obchodnímu velkopodnikání technicky ani ekonomicky aktuální. Přes existující velkoobchody a vznikající velké univerzální obchodní domy vtiskovaly v celospolečenském průměru obchodnímu podnikání až do první světové války typický ráz drobnější kupecké živnosti.

Odlišné poměry byly v dopravě, kde byla zaměstnána téměř polovina všeho dělnictva této sféry. Dělnictvo v dopravě několikanásobně převyšovalo počet tzv. samostatných. Podstatně vyšší stupeň koncentrace a centralizace v dopravě byl rozhodujícím způsobem ovlivněn tím, že železniční doprava jako nejvýznamnější článek dopravy vůbec byla od počátku 20. století převážně opět provozována státem.

Poměrně značný počet obyvatel – o něco více než jedna desetina – byl statisticky evidován jako „ostatní“. Do této kategorie bylo počítáno aktivní vojsko, úřednictvo ve státní, dvorské či jiné veřejné a poloveřejné službě, příslušníci tzv. svobodných povolání a osoby žijící z různých důchodů a podpor. Podrobnější analýza této skupiny osob je značně obtížná, protože údaje nerozlišují, o jaké konkrétní úřední postavení či jaký důchod se jednalo. Rozhodující část této skupiny tvořilo úřednictvo ve veřejných službách a osoby žijící z různých důchodů. Veřejně zaměstnanec můžeme kvalitativně poměrně spolehlivě zařadit převážně mezi maloburžoazii a buržoazii, nemůžeme ovšem přesněji odhadnout kvantitativní poměr. Neméně nesnadné je přesněji diferencovat skupinu osob žijících z důchodů. Z hlediska tehdejších měřítek se jednalo o ekonomicky samostatné osoby a nikoli rodinné příslušníky, tj. příslušné k povolání. Výše důchodu plynoucí z titulu vlastnictví či jinak založená ovšem mohla být značně diferencovaná. Proto se v této skupině setkáváme jak s příslušníky maloburžoazie, tak buržoazie. Navíc byla do této kategorie zahrnuta rovněž skupina osob podporovaných, jejichž důchod neplynul z vlastnického titulu nýbrž měl charitativní povahu. Např. jen v Čechách bylo v roce 1902 na 1955 chudobinců, tj. v průměru v každé páté obci, které v uvedeném roce různým způsobem podporovaly přes 150 000 lidí.

Vedle této vrstvy obyvatel, kteří se často nezaviněně dostali do ponížující tragické situace, produkoval kapitalismus zcela na periférii v nejružnějším měřítku parazitující elementy, které se rekrutovaly ze všech společenských vrstev. Extrémní sociální postavení příslušníků moderního lumpenproletariátu – zlodějů, vyděračů, podvodníků, prostitutek aj. – vytvářelo objektivně podmínky pro vznik skupinového či „stavovského“ vědomí a integrovalo jej v samostatnou skupinu stojící dokonce podle dobových měřítek „mimo společnost“.

S přihlédnutím k základním důsledkům rozvoje kapitalismu v zemědělství, v oblasti řemeslné a průmyslové výroby a ostatních sférách lidské činnosti se můžeme pokusit stanovit základní kvalitativní model rozčleněné sociální struktury společnosti v období monopolního kapitalismu na přelomu století následujícím způsobem:

I. DĚLNICKÁ TRÍDA

1. Tovární proletariát
2. Řemeslnický proletariát
3. Domácký proletariát
4. Zemědělský proletariát
5. Dělnictvo v obchodě, službách a dopravě
6. Domácí služebnictvo
7. Zemědělský poloproletariát
8. Osoby v charitativní péči

II. MALOBURŽOAZNÍ VRSTVY

1. Zemědělský poloproletariát
2. Zemědělský individuální malovýrobce
3. Řemeslný individuální malovýrobce
4. Obchodní individuální malopodnikatel
5. Domáctí malovýrobci
6. Maloročníci
7. Střední rolníci
8. Řemeslničtí malovýrobci
9. Malovýrobní kapitalističtí podnikatelé
10. Malovýrobní podnikatelé v obchodě a dopravě
11. Technická inteligence v nižším postavení
12. Nižší soukromé a veřejné úřednictvo
13. Příslušníci tzv. svobodných povolání
14. Osoby žijící z nižších důchodů

III. BURŽOAZIE

1. Finanční velkoburžoazie
2. Agrární buržoazie
3. Průmyslová buržoazie
4. Finanční a obchodní buržoazie
5. Příslušníci tzv. svobodných povolání
6. Vyšší vrstvy technické inteligence
7. Vyšší soukromé a veřejné úřednictvo
8. Osoby žijící z kapitalistického důchodu

Při kvantitativním vyjádření přihlížíme pouze k základnímu členění, přičemž vzájemné proporce můžeme s relativně značnou pravděpodobností určit poměrem 50 : 40 : 10. Tyto globální údaje alespoň v hrubých rysech konkrétněji specifikují základní strukturální kvalitativní model. Přibližně 50 procent činného i tzv. příslušného obyvatelstva patřilo na počátku 20. století k dělnické třídě, přibližně 40 procent obyvatelstva tvořily maloburžoazní vrstvy. Jak ovšem vyplývá z předchozího, jednalo se o značně členěnou sociální skupinu. Na jedné straně se početné vrstvy řemeslnických a zemědělských malovýrobců blížily sociálním postavením a životním stylem dělnictvu, na druhé straně špičky maloburžoazních vrstev inklinovaly k měšťáckému stylu života. Různorodé postavení maloburžoazních vrstev se jasně projevilo v jejich značně odlišné politické aktivitě, když na jedné straně část malovýrobců z nejrůznějších důvodů přímo splývala s dělnickým hnutím, další část se naopak aktivně podílela na činnosti vysloveně buržoazních stran a konečně třetí část vytvářela opět diferencovaná maloburžoazní politická hnutí s reformními programy a postuláty. Přibližně 10 procent obyvatelstva tvořili příslušníci buržoazie. V celospolečenském měřítku je zatím nesnadné přesněji stanovit, jak početné byly vrstvy kapitalistických středních podnikatelů, vysokých státních a soukromých úředníků a špiček velkoburžoazie, i když zde můžeme v zásadě předpokládat nepřímou úměru: čím více bohatství a moci, tím menší okruh osob. Přes sociální i majetkovou diferenciaci tvořila buržoazie jako společenská třída podstatně kompaktnější a uzavřenější sociální skupinu než maloburžoazní vrstvy.

Prohlubující se diferenciaci sociální struktury společnosti tohoto období byla provázána dalšími změnami v oblasti sociálních vazeb a vztahů. Třídní antagonismus buržoazie – proletariát se stal již oboustranně plně uvědoměným jevem a přecházel v rozličné formy třídních bojů a sociálních zápasů. Nejrůznější ekonomické, společenské a politické organizace a zájmová sdružení buržoazie a proletariátu vyrůstala přímo z měnících se sociálně ekonomických podmínek; z nich také pramenily specifické ekonomické, kulturní a politické boje a spory, v nichž se odpovídajícím způsobem promítal základní třídní antagonismus. Na bázi nosného sociálního konfliktu se v různých konkrétně historických situacích realizovaly zvláštní procesy, které poznamenaly sociální mozaiku celou spleť složitých a někdy zdánlivě protichůdných sociálních vztahů a vazeb.

Základní třídní konflikt se promítal v permanentní sérii ekonomických a politických bojů od stávkového hnutí a demonstrací až po parlamentní činnost zástupců dělnictva. Svou šíří i důsledky tyto sociální konflikty určovaly základní problém doby. „Sociální otázka“ přestala být víceméně módním tématem společenské konverzace a stala se všudypřítomnou a všeobecně poci-

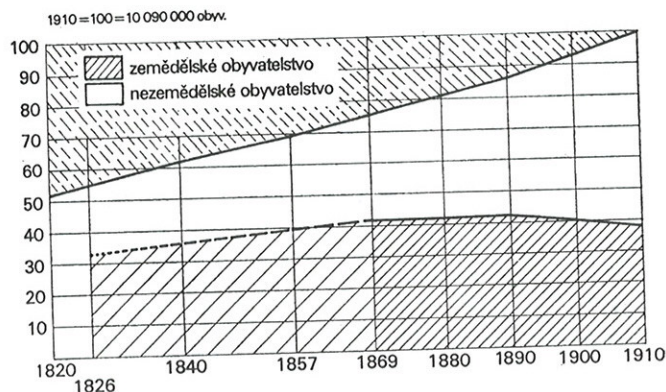
ťovanou realitou. Všechny pokusy o její dílčí řešení – tam také směřovaly především všechny sociální reformy od osmdesátých let 19. století – měly jen značně podmíněnou dobovou platnost a relativně řešily určité aktuální problémy, aniž by však měnily něco na podstatě třídních vztahů a odpovídajících důsledcích. Díky nastupujícímu organizovanému dělnickému hnutí od devadesátých let se podařilo v posledních desetiletích před první světovou válkou odstranit nejkřiklavější nedůstojné podmínky v postavení proletariátu. Do značné míry zmizela dětská práce, relativně se zlepšovaly pracovní podmínky, tj. délka pracovní doby, odměna za práci, zabezpečení v pracovní neschopnosti apod. Tyto reformní změny, které měly mj. zabezpečit příznivější reprodukci pracovní síly, byly jen dílčím krokem v celkovém procesu emancipace proletariátu jako společenské třídy. Přejít ze stavu absolutního ponížení a bídy do jen trochu přijatelných podmínek nemohl v širším společenském měřítku znamenat harmonizaci sociálních vztahů. Navíc pak pociťoval organizovaný a uvědomělý dělník své závislé a zdaleka ne plně existenční postavení v mnoha směrech tíživěji než neuvědomělý proletář své třeba horší postavení v polovině 19. století.

Pro plnější postižení obrazu základních společenských vazeb a vztahů je třeba přihlížet k řadě dílčích a dočasných kombinací, které doplňovaly a v jistých případech relativně deformovaly základní antagonismus tehdejší společnosti. Rovněž tyto vedlejší vazby, které se pak zřetelně promítaly v politické sféře, byly zakořeněny v sociální struktuře společnosti. Odlišné stavovské zájmy agrární buržoazie zvláště od osmdesátých let poznamenávaly nejen specifické postavení této skupiny, ale také odstupňovaný diferencovaný vztah vůči všem ostatním vrstvám. Vedle antagonistického vztahu k zemědělskému a zprostředkovaně také k průmyslovému proletariátu je třeba zaznamenat především rivalizující vztah k průmyslové buržoazii a ambivalentní vztah k vlastní oborové malovýrobě. Konfrontace venkovského a městského života v procesu rozkladu tradičního venkovského a rychlého růstu moderního městského životního stylu se vyhocovala v rozpor mezi městem a vesnicí, který byl přirozeným důsledkem odlišného vývoje kapitalistické industrializace a vývoje kapitalistických vztahů v zemědělství v podmínkách 19. století. Z těchto sociálně ekonomických kořenů vyrůstaly objektivní podmínky pro utváření moderního stavovského selského vědomí, které postupně tlumočil politický agrarismus.

Rovněž třídní solidarita průmyslové a obchodní buržoazie byla do jisté míry relativizována vzájemným konkurenčním bojem uvnitř jednotlivých odvětví i mezi nimi. Boj „kapitalisty proti kapitalistovi“ nebyl přirozeně třídním bojem, ale součástí konkurenčního zápasu uvnitř vlastní třídy. Neměl základní a rozhodující sociální význam, ale také nebyl zdaleka zanedbatelným faktorem

sociálních vztahů. Svou zvláštní roli hrál tam, kde šlo zejména o konkurenční boj německého a českého kapitálu; tam také mohl být spojován s celou škálou ideologických a politických okolností a prezentován jako „národní zápas“ apod.

Vývoj struktury zaměstnanosti v českých zemích v 19. století

Z odlišného postavení jednotlivých vrstev dělnictva vyplýval také jejich diferencovaný vztah k sociálním bojům a konfliktům. I když odhlédneme od ideologických a politických aspektů, které v těchto souvislostech hrály přirozeně velkou roli, byly dispozice kolektivně pracujícího továrního dělníka odlišné od možnosti řemeslnického dělníka, pracujícího v „malých poměrech“ zastřeného vykořisťování, i od možností domácího individuálního výrobce. Zvláštní podmínky zemědělské výroby, charakter práce v zemědělství a obecné předpoklady venkovského prostředí vůbec vytvářely rovněž odlišné podmínky pro zemědělský proletariát. Všechny tyto skutečnosti se pak odpovídajícím způsobem promítly do složitých podmínek vývoje dělnického a socialistického hnutí před první světovou válkou a ukázaly, že třídní proletářská solidarita a ideová jednota zdaleka nevyplývaly automaticky a přímočaře z nejobecnějších předpokladů sociálního života.

Odstupňovaný přístup jednotlivých vrstev či skupin buržoazie a proletariátu k základnímu dobovému třídnímu konfliktu v rámci vlastních tříd byl z obecnějšího hlediska sekundárním faktorem. Charakteristickým a naprosto jednoznačným byl tento diferencovaný a naprosto nestabilizovaný přístup ke společenskému dění pro ostatní, tj. široké maloburžoazní vrstvy společnosti.

Ze značně rozporuplného ekonomického postavení malovýroby a malovýrobce vyplývala logicky skutečnost, že různé sociální skupiny malovýrobce vstupovaly časově a místně do značně nestabilních a proměnlivých vztahů. V ideologické a politické rovině se tyto metamorfózy projevovaly v nejrůznějších formách myšlenkového eklekticismu a politického kvaziradikalismu. „Noví malovýrobci“, kteří tvořili přímý či zprostředkovaný doplněk moderní velkovýroby, sledovali v podstatě osudy velkovýroby, i když s jistými výhradami a snahou zachovat trvaleji svůj vlastní ráz. Tradiční řemeslník byl podle okolností protikapitalistický, ale současně stejně rozhodně antisocialistický. Základní postoj malovýrobce byl vymezen tím, že byl sice proti kapitalismu jako určité formě soukromého vlastnictví, přesněji řečeno proti „velkokapitalismu“, ale nikoli proti společenskému systému založenému na soukromém vlastnictví výrobních prostředků. Čím více se malovýrobce uzavírala možnost sociálního vzestupu a otevírala hrozba proletarizace, tím víc byli hnáni do situace, kdy se snažili hledat jakousi vlastní bázi, alternativu existujícího kapitalismu i postulovaného socialismu. V tomto začarovaném postavení budovaly maloburžoazní vrstvy své pozice, z nichž se pokoušely ovlivňovat a modifikovat základní sociální konflikty. Na těchto pozicích bojovala maloburžoazie současně proti velkému kapitálu i proti proletariátu ve jménu nejrůznějších ideologií a místně a časově podle okolností ve spojení s nejrůznějšími společenskými silami.

Ve všech těchto střetnutích však zůstával základním dělítkem celkový vztah k otázce soukromého či společenského vlastnictví výrobních prostředků. Maloburžoazní vrstvy, pro které bylo soukromé vlastnictví v principu nedotknutelné, tedy nebyly ani zdaleka jakýmsi třetím „neutrálním“ faktorem v sociálních zápasech se stejným vztahem k oběma základním společenským třídám. Ani dočasné a občasné spojenectví maloburžoazie s proletariátem v některých sociálních a politických bojích nemohlo překlenout kvalitativní rozdíl mezi maloburžoazní a socialistickou kritikou kapitalismu a mezi zcela odlišnými sociálními pozicemi a perspektivami maloburžoazie na jedné straně a dělnické třídy na straně druhé. Současně pak mnohdy verbálně silné reformistické antikapitalistické projevy maloburžoazních vrstev nebyly vedeny jinak než z pozic existujícího společenského systému a nemohly setřít jednotný zdroj buržoazního vědomí, kterým bylo kapitalistické soukromé vlastnictví výrobních prostředků.